

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

ELMİ İŞ

Beynəlxalq Elmi Jurnal

SCIENTIFIC WORK

International Scientific Journal

**ELMİ ARAŞDIRMALAR
XXIII BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANS**

**SCIENTIFIC RESEARCHES
XXIII INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE**

ELMİ İŞ
Beynəlxalq Elmi Jurnal

“ELMİ ARAŞDIRMALAR”
XXIII BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANS

<https://doi.org/10.36719/2663-4619/2025/XXIII>

SCIENTIFIC WORK
International Scientific Journal

SCIENTIFIC RESEARCHES
XXIII INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

(28.03.2025)

Bakı – Baku
2025

Jurnal 25.04.2007-ci ildə
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyi Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 2212

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.

Registration No. 2212

Redaksiyanın ünvanı

Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address

Az1073, Baku,
Matbuat Avenue 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 99 809 67 68
+994 99 808 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail

beyn.konfrans@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10.36719

TOGETHER WE REACH THE GOAL

© Jurnalda çap olunan materialardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

© aem.az

© info@aem.az

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. Əminəğa SADIQOV, ARETN İdarəetmə Sistemləri İnstitutu / Azərbaycan

Sədr müavinləri

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. Aktolkın KULSARIYEVA, Abay adına Qazax Milli Pedaqoji Universiteti / Qazaxıstan

Məsul katib

Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

ÜZVLƏR

Prof. Dr. Möhsün NAĞISOYLU, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Yalçın ƏFƏNDİYEV, Texas A&M Universiteti / ABŞ
Prof. Dr. Kərim ŞÜKÜROV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Rüfət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Arzu SƏRDARLI, Kanada Birinci Millətlər Universiteti / Kanada
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet YÜCE, Bursa Uludağ Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Məhərrəm MƏMMƏDLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Məsud AŞİNA, Kopenhagen Universiteti / Danimarka
Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Mətanət ƏFƏNDİYEVA, Milli İdman Tibbi və Reabilitasiya İnstitutu / Rusiya
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin "İqor Sikorski adına Kiyev Politeknik İnstitutu" / Ukrayna
Prof. Dr. Qərib CƏLALOV, AMEA Geologiya və Geofizika İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Afət MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Rajəş KUMAR, Mərkəzi İpək İdarəsi, Tekstil Nazirliyi / Hindistan
Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Qərib MÜRŞÜDOV, Molekulyar Biologiya tədqiqat İnstitutu / Böyük Britaniya
Prof. Dr. Həməzəğa ORUCOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Anar KAZIMOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Əli ZALOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, AMEA Folklor İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Xəzər HÜSEYNOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şəhanə HÜSEYNOVA, Berlin Texniki Universiteti / Almaniya
Prof. Dr. İbrahim MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aqil ŞİRİNOV, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Azad NOVRUZOV, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Akif AĞBABALI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aydan XƏNDAN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assos. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi /
Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya
İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc SADIQOVA, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəfail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı
Universiteti / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Fuad KƏRİMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Təhminə ƏLİYEVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti /
Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Büşra BİLAL, Ali Cinnah Universiteti / Pakistan İslam Respublikası
Assoc. Prof. Dr. Əbülfət PƏLƏNGOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti /
Azərbaycan
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Səlcuq Universiteti / Türkiyə
Dr. Asif MANAFOV, ARETN Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Prof. Dr. Aminagha SADIGOV, Institute of Control Systems of ARETN / Azerbaijan

Deputy Chairman

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
Prof. Dr. Aktolkyn KULSARIYEVA, Kazakh National Pedagogical University / Kazakhstan

Executive secretary

Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUINTAN, Baku State University / Azerbaijan

MEMBERS

Prof. Dr. Mohsun NAGHISOYLU, ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Yalchin AFANDIYEV, The University of Texas at Austin / USA
Prof. Dr. Karim SHUKUROV, ANAS Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Rufat RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Arzu SARDARLI, First Nations University of Canada / Canada
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Academy of Sciences / Moldova
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet YUJE, Bursa Uludagh University / Turkey
Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature / Uzbekistan
Prof. Dr. Maharram MAMMADLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Masud ASHINA, University of Copenhagen / Denmark
Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGHLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Nikolay BRIKO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia
Prof. Dr. Matanat AFANDIYEVA, National Institute of Sports Medicine and Rehabilitation / Russia
Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" / Ukraine
Prof. Dr. Garib JALALOV, Institute of Geology and Geophysics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey
Prof. Dr. Afat MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Ministry of Textiles, Central Silk Office / India
Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Garib MURSHUDOV, Research Institute of Molecular Biology / Great Britain
Prof. Dr. Hamzaagha ORUJOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Anar KAZIMOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Prof. Dr. Ali ZALOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Seyfaddin RZASOY, ANAS Institute of Folklore / Azerbaijan
Prof. Dr. Alamdar SHAHVERDIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Khazar HUSEYNOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahana HUSEYNOVA, Technical University of Berlin / Germany
Prof. Dr. Ibrahim MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Agil SHIRINOV, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Azad NOVRUZOV, Nakhchivan Teacher Institute / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Akif AGHBABALI, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aydan KHANDAN, Baku State University / Azerbaijan
Assos. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Jabi BAHRAMOV, ANAS Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinj SADIGOVA, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Fuad KERIMLI, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Tahmina ALIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Busra BILAL, Ali Jinnah University / The Islamic Republic of Pakistan
Assoc. Prof. Dr. Abulfat PALANGOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Dr. Rovshan RAMIZOGHLU, Seljuk University / Turkey
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of MSERA / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Zarovshan Babayeva
Nakhchivan State University
doctor of pedagogical sciences
<https://orcid.org/0009-0009-3004-8455>
dr.zarifbabayeva@gmail.com

**Application Problems of Digital Technologies
in Biology Teaching**

***Keywords:** digital technologies, AR, VR in teaching, interactive platforms*

***Açar sözlər:** rəqəmsal texnologiyalar, AR, tədrisdə VR, interaktiv platformalar*

In the last decade of the 21st century, expressions such as virtual, digital, online, distance etc. have been used more frequently in the field of education. Although the application of technologies in teaching was once considered an event, today it has become a necessity. We examined the prospects for the application of some digital technologies in biological education: Interactive platforms and software; Creation of digital educational resources; Electronic textbooks and materials; Educational videos and multimedia presentations; Application of AR, VR technologies in biology lessons, etc.

1. Interactive Platforms and Software: a) **PhET Interactive Simulations** is an online interactive platform developed by the university. This platform provides users with a visual representation of biological processes and concepts, allowing them to gain hands-on experience in lessons through experiments and simulations. PhET offers interactive simulations on a variety of topics, such as cell biology, genetics, and ecology. These simulations provide learners with a deeper understanding and help make lessons more engaging and interactive.

b) **Virtual Microscope** - is a program that allows students to study biological samples observed with a microscope. This program allows students to examine different biological cell types, tissue structures, and microorganisms through a microscope. Virtual microscopes help make the teaching process more effective and comprehensive, without the need for extensive equipment and time in laboratories. In addition, with this technology, students can compare different samples and learn at different magnification levels.

c) **Labster** - Labster is a platform that provides virtual laboratory experiments in various fields of biological sciences. Students can conduct virtual experiments in fields such as bioinformatics, molecular biology, ecology, genetic engineering on this platform. Labster offers 3D visualization, interactive simulations, and hands-on experience opportunities to make scientific concepts easier to understand. Students can combine both theoretical and practical knowledge with this tool.

2. Creation of Digital Educational Resources: a) **Electronic Textbooks and Materials** - Digital textbooks and teaching materials are indispensable resources for teaching biological sciences. Electronic textbooks present lesson topics to students through various multimedia and make the learning process more

interactive. These textbooks can include animations, videos, infographics and other interactive elements, which help students better absorb the information. Electronic materials also allow students to learn at their own pace, taking into account different learning needs.

b) Educational Videos and Multimedia Presentations - Educational videos and multimedia presentations help to present biological concepts in a clearer and more comprehensive way. Videos and animations are especially effective in visually illustrating complex biological processes. For example, cell division, the process of photosynthesis, or reactions at the molecular level can be more easily understood through videos. Multimedia presentations, on the other hand, attract the attention of students and encourage them to participate more actively in the lessons.

3. Application of AR (Augmented Reality) and VR (Virtual Reality) Technologies in Biology Lessons: **a) Augmented Reality (AR) technology** - plays an important role in biology lessons because it provides students with an interactive experience by combining the real world with virtual objects. For example, through AR, students have the opportunity to see cell structures, life cycles of organisms, and other biological processes in a real environment. This technology allows students to experiment without creating a physical laboratory environment.

b) Virtual Reality (VR) - Virtual reality (VR) technology allows students to learn about biological processes in a completely virtual environment. Through VR, students can experience the human body, various ecosystems, and other biological structures from a 360-degree perspective. This technology allows students to understand and visualize complex

biological topics more effectively. VR is also an ideal platform for conducting experiments in a safe and controlled environment. These digital technologies and platforms help students learn better and increase their interest in biological sciences by making biology teaching more interactive, interesting, and effective. For example, you can use the PhET simulation "**Mendel's Pea Plants**" on the topic of genetics. This simulation interactively explains the laws of genetics and the basic principles of heredity to students.

For example: Topic: Mendel's Laws

- **Activity:** Students use the PhET simulation to conduct genetic experiments that can be applied to real plants. Each student can cross-breed plants with different traits and see the genetic results.

- **Goal:** Understand how genetic information is passed from generation to generation.

Diagram: Genetic effects and principles of heredity (**Mendel's Laws**)

Genotype	F1 Generation	F1 Generation
YY	Yellow	Yellow
yy	Green	Green

Our goal in this research is to systematically and in detail prepare and discuss the perspective of using digital technologies in biology teaching. Therefore, under each heading, I tried to explain the main aspects of the topic, the technologies used and how they are useful in teaching, and to present information about

teaching resources and technologies in a clearer and more understandable format.

In general, since biology is an experimental science, the application of digital technologies in its teaching is more conducive to the principle of comprehensive study and teaching of the subject. In addition, the use of presentations with detailed lesson examples, diagrams, video materials, and tables to teach living things and the environment further enhances mastery.

Kamala Sofiyeva
Baku State University
PhD in History
<https://orcid.org/0000-0002-4902-5722>
kemalesofiyeva@gmail.com

Islam in Southeast Asia: Singapore

Keywords: *Southeast Asia, Singapore, Islam, Malay Muslims, Islamic law*

Açar sözlər: *Cənub-Şərqi Asiya, Sinqapur, İslam, Malay müsəlmanları, İslam hüququ*

The Republic of Singapore stands out among Southeast Asian countries. The Republic of Singapore is an unusual city-state known as "the city of the future". Singapore has transformed itself from an impoverished third-world country to a wealthy nation with a highly developed economy and good living standards in just a few decades. This country has historically evolved as a "conglomerate" of many ethnicities, cultures, and religious beliefs. Singapore is one of the world's most cosmopolitan cities/states, with diverse cultures and religions crowded into a tiny region.

Singapore is strategically placed in the narrowest stretch of the Strait of Malacca, which connects the Pacific and Indian oceans. Singapore is originally referenced in Claudius Ptolemy's Geography in the 2nd century. The Portuguese destroyed the harbor in 1613 during fighting against the Malay Sultanate of Johor, and the city did not recover for two centuries (Myazin, 2023, p. 254).

Since 1819, Singapore has been a colony. The British maintained a strategy of unlimited immigration, primarily from China and India. Initially, immigration was limited to men: Chinese and Indian immigrants were employed as cheap labor in tin mines, rubber plantations, and logging. Immigration resulted in the establishment of a multi-ethnic community, with Chinese predominating numerically and Indians and Malays comprising the other two major ethnic groupings (Gorbunova, 2016, p. 59).

The majority of Muslims in Singapore are Malays, with Muslims-Indians coming in second. A small minority of Chinese Muslims are women who married and converted to Islam. Muslim influence on Singapore's land may be traced back to the XI-XIII century. The majority of local Muslims are Malays, Arabs, and Chinese - Sunnis of the Shafiite sect, with Sunnis - Hanifites or Shiites predominating among Hindustani immigration. Until Singapore's departure from Malaysia in 1965, the fates of the Malay Islamic communities in both territories were inextricably interwoven, and Singapore served as a transit point for pilgrims traveling to Mecca from several Southeast Asian countries. After the Republic of Singapore gained independence, the Constitution included provisions governing the unique status of Malays and Muslims in Singapore (Articles 152 and 153) (Astafyeva, 2013, p. 247).

Singapore is unique in that, despite the state's secular nature, the Muslim Law Application Act (AMLA) went into effect in 1968. The Islamic Religious Council of Singapore oversees the affairs of Singaporean Muslims. MUIS was founded in 1968. The Council members' responsibilities include advising the President of Singapore on Islamic matters and supporting religious, social, educational, economic, and cultural activities

"in accordance with the principles and traditions of Islam as enshrined in the Quran and Sunnah" (Astafyeva, 2020, p. 84).

MUIS personnel collect religious taxes (zakat) from Muslims, inspect mosques, Muslim graves, and waqfs, conduct Koran recitation competitions, offer Sharia counsel, and supervise how believers carry out their religious duties. The control is legally based on the 1966 Act, which requires Muslims to strictly follow religious duties, and the 1968 Ordinance, which imposes penalties for piety violations. Both pieces of law were and continue to be valid, as evidenced by relevant Sharia court decisions. Since 1975, the Council has supervised the Hajj. Mosques in Singapore are built under a unique program sponsored by donations (Astafyeva, 2013, p. 248).

The country values social harmony and seeks to establish sovereignty based on the ideals of the South-East Asian area. Constitutional recording of ethnic group equality, religious freedom, stable economic development, citizen well-being enhancement, and a focus on civil law observance provides for the governance of society and the formation of national unity.

Reference

1. Astafyeva, Ye. M. (2013). *Religioznyye men'shinstva v Singapore (khristianstvo, islam, induizm i sikkhizm) // UVA: tekushchiye voprosy razvitiya*, № 20, 240-256
2. Astafyeva, Ye. M. (2020). *Musul'mansko-malayskaya obshchina v Singapore*. *Rossiya i musul'manskiy mir*, № 3 (317), 81-91
3. Gorbunova, T. A. (2016). *Rastsvet konfutsianstva v Singapore v nachale XX veka*. *Vestnik RUDN, seriya «Vseobshchaya istoriya»*, № 1, 59-64

Elmi Araşdırmalar XXIII Beynəlxalq Elmi Konfrans
28 mart 2025 / 12-15
Scientific Research XXIII International Scientific Conference
28 march 2025 / 12-15
<https://doi.org/10.36719/2663-4619/2025/XXIII>

4. Myazin, N. A. (2023). *Singapur: Aziatskaya Antiokhiyskaya Khristianskaya Tserkov'*. UQA-Vostochnaya Aziya: aktual'nyye problemy razvitiya, Tom 4, № 3 (60), 253-264

Aynur Kərimova
Gəncə Dövlət Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0004-3309-5680>
aynur77kerimova@mail.ru

Pedaqoji sahə üçün kadrların hazırlığında səriştə əsaslı konseptual yanaşmalar

Açar sözlər: kadrların hazırlığı, nəzəri biliklər, özünütəhsil, formal biliklər, konseptual yanaşma

Keywords: training of personnel, theoretical knowledge, self-education, formal knowledge, conceptual approach

Pedaqoji sahə üçün kadrların hazırlığında eyni problemlər uzun illərdə ki, yaşanmaqdadır. Burada daha çox ağırlıq və məsuliyyət kadr hazırlığı ilə məşğul olan tədris müəssisələrinin üzərinə düşür. Lakin təhsildə mövcud dəyərlərin üzərindən bir anda xətt çəkib, başqa bir müstəviyə keçmək də olmaz. Artıq zaman təhsil qarşısında elə bir tələblər qoyur ki, formal biliklər bazasına əsaslanmaqla müasir təhsilin tələblərinə cavab vermək olmur. İllərlə toplanmış nəzəri biliklər, köhnə metodikalar əhəmiyyətini itirməkdədir, onların yerini daha mütərəqqi konsepsiyalar, ideyalar, işlək metodikalar tutmaqdadır.

Məlumdur ki, bu keçid sıçrayış xarakteri daşımır. Burada olan boşluqları həm pedaqoji kadrların işinin təşkili prosesində, həm də ümumtəhsil prosesində şagirdlərin özünütəhsil prosesində qurulan işlər tənzimlənməlidir. Yalnız fasiləsiz təhsil prosesi çərçivəsində özünütəhsil məsələləri köhnə paradigmanı korrek-

siya etməklə yeni təhsilə keçid və konkret nəticələri əldə etmək mümkün olur.

“Biliklər” yanaşmasında mövcud şəraitdən asılı olaraq müəlim tərəfindən ümumi qaydalar prinsiplər, alqoritmlər təqdim edilməlidir. Verilən təlimi tələblər şagirdlər tərəfindən xeyli həcmdə informasiyanın yaddaşa həkk edilməsini təmin edir, lakin əldə olunmuş informasiyanın variativ şəkildə müxtəlif mövqələrdən təhlil olunur. Bununla da verilmiş informasiya əsasında yalnız bir istiqamətdə işin qurulması prosesi gedir. Nəticədə, şagirdlər yüksək səviyyədə biliklər əldə edirlər, lakin praktik fəaliyyətdə çətinliklərlə üzləşməli olurlar, tətbiqi xarakterli tapşırıqların həyata keçirilməsində konkret nəticələr əldə etmək imkanımız olur.

Pedaqoji sahə üçün kadrların hazırlığında eyni problemlər uzun illərdi ki, yaşanmaqdadır. Burada daha çox ağırlıq və məsuliyyət kadr hazırlığı ilə məşğul olan tədris müəssisələrinin üzərinə düşür. Lakin təhsildə mövcud dəyərlərin üzərindən bir anda xətt çəkib, başqa bir müstəviyə keçmək də olmaz. Artıq zaman təhsil qarşısında elə bir tələblər qoyur ki, formal biliklər bazasına əsaslanmaqla müasir təhsilin tələblərinə cavab vermək olmur. İllərlə toplanmış nəzəri biliklər, köhnə metodikalar əhəmiyyətini itirməkdədir, onların yerini daha mütərəqqi konsepsiyalar, ideyalar, işlək metodikalar tutmaqdadır.

Məlumdur ki, bu keçid sıçrayış xarakteri daşımır. Burada olan boşluqları həm pedaqoji kadrların işinin təşkili prosesində, həm də ümumtəhsil prosesində şagirdlərin özünütəhsil prosesində qurulan işlər tənzimlənməlidir. Yalnız fasiləsiz təhsil prosesi çərçivəsində özünütəhsil məsələləri köhnə paradıqmanı korreksiya etməklə yeni təhsilə keçid və konkret nəticələri əldə etmək mümkün olur.

Bir önəmli məqam da var ki, mütləq nəzərə alınmalıdır – illərlə təhsil prosesinə formalaşmış dəyərlər, mədəni – təhsil kontekstində mövcud və illərlə (hər dövrün təhsilinin fəlsəfəsinə uyğun) özünü doğrultmuş ənənələr. Mövcud təhsil sisteminin strukturu və iyerarxiyasına uyğun olaraq bu ənənələr varislik baxımından yeni şəraitdə hərəkətverici qüvvəyə də çevrilməsi labüddür.

Səriştəyə əsaslanan yanaşma, peşə təhsilinin məna və dəyərlərinə müvafiq peşəkar bilik və bacarıqların ali təhsilin formalaşdırdığı insan potensialının yalnız bir hissəsi olduğunu nəzərdə tutur. Ali məktəb məzunları komandada işləmək bacarığı, yaradıcılıq, hazırcavablıq, dəyişikliklərə tez uyğunlaşma, hadisələrə analitik baxış və düşüncə genişliyi kimi qabiliyyətlərə sahib olmalıdırlar. Bütün bu qabiliyyətləri biz insanın peşəsində fərdi reallaşması konsepsiyası ilə birləşdirə bilirik (İlyasov, 2018, s. 181).

Kvalifikasiya üçün mövzu-vasitə yanaşması, səriştəlilik üçün iş kontekst-sistem-fəaliyyət yanaşması aktualdır. Kvalifikasiya deyil, səriştə sözün tam mənasında təhsil ilə iş yerinə hazırlıq arasındakı ziddiyyəti aradan qaldırır. Ümumiyyətlə, özünü-təhsilin fərdi-subyektiv mənalərini nəzərə alaraq özümüzü kifayət qədər güclü bir metodoloji sahədə tapırıq və rus dini fəlsəfəsinin müddəalarına gəlirik. Burada təhsil hər zaman insanın fərdi obraz əldə etməsi, "tək və təkrarolunmayan, ilahi bir üz kimi başa düşülən, ancaq ideal üçün səy göstərmək" kimi başa düşülmüşdür.

Müasir dünya iqtisadiyyatının ali təhsil məzunlarından gözlədiyi insanın müvəffəqiyyətə fərdi motivasiya yönəldilməsi, şəxs tərəfindən aktiv vətəndaş təcrübəsi dəyərlərinin tanınması, peşəkar böyümə və ömür boyu öyrənmə ehtiyacının olmasıdır. Aydındır ki, müasir tələbənin peşə hazırlığı yolu dinamik sosial

məkanda, əmək bazarındakı həqiqi rəqabət şəraitində və balanssız sosial təminatlar sistemində həyata keçirilən özünü inkişaf yoludur (Tatur, 2004, s. 7). Nəticə etibarilə, bu gün tələbələrin özünütəhsil problemi yeni bir anlayış formatına keçir və problem ali təhsil məkanının optimallaşdırılması kimi qoyulmalıdır.

Ədəbiyyat

1. İlyasov, M. İ. (2018). *Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri*. Monoqrafiya. Bakı: “Elm və təhsil”, 208.
2. Tatur, YU. G. (2004). *Kompetentnostnyy podkhod v opisaniirezul'tatov i proyektirovaniy standartov vysshego professional'nogo obrazovaniya [Tekst]: materialy k zasedaniyu metodologicheskogo seminaru*. M.: Issled. tsentr problem kachestva podgotovki spetsialistov, 90.

Leyla Vagif gizi
Baku State University
PhD in History
<https://orcid.org/0000-0002-7723-8856>
leyla-vaqif@mail.ru

The Political and Economic Relations Between the Republic of Turkey and the Republic of Georgia

Keywords: South Caucasus, Turkey, Georgia, political relations, energy, Baku-Tbilisi-Ceyhan

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Türkiyə, Gürcüstan, siyasi əlaqələr, enerji, Bakı-Tbilisi-Ceyhan

The Republic of Turkey places significant importance on the South Caucasus region within its foreign policy. In this context, both the Republic of Azerbaijan and the Republic of Georgia have always been key elements of Turkey's strategic interests. Turkey's relations with Azerbaijan and Georgia are founded on deep historical and cultural ties, shared borders, and extensive transportation and energy infrastructure, which strengthen cooperation among the three countries both regionally and internationally.

Following the dissolution of the Soviet Union, Turkey was one of the first countries to recognize the independence of the Republic of Georgia. Turkey officially recognized Georgia's independence on December 16, 1991, and on May 21, 1992, a protocol was signed to establish diplomatic relations between the two countries.

Turkey has supported Georgia's integration into NATO and the European Union, thereby contributing to Georgia's stronger position on the international stage. Relations between Turkey and Georgia have notably developed in the fields of energy, defense, economy, education, and security, with numerous agreements signed across various sectors.

Georgia occupies a strategically advantageous geographical and transit position within Turkey's Central Asia policy. Turkey's relations with Azerbaijan and the Central Asian republics are also facilitated via Georgia. The country boasts a 1,421 km-long railway network that connects it to Russia, Black Sea ports, Baku, and Yerevan (Nəsibov, 2006, p. 131).

Since the 1990s, Turkish-Georgian relations have expanded significantly, particularly with the launch of the Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) pipeline project. The commissioning of the BTC pipeline in 2005 further amplified Georgia's importance as a transit hub.

To strengthen bilateral ties, Turkey and Georgia established the High-Level Strategic Cooperation Council (HLSCC). The inaugural meeting of the council was held on July 19, 2016, in Ankara, with the second meeting taking place on May 23, 2017, in Tbilisi. These meetings reaffirmed the growing bilateral and trilateral cooperation, the strategic partnership, good neighborly relations, and mutual respect and trust. Additionally, all three countries reiterated their commitment to the sovereignty, territorial integrity, and inviolability of internationally recognized borders.

Following the collapse of the Soviet Union, independent Georgia faced challenges to its territorial integrity due to the conflicts in Abkhazia and South Ossetia. These issues largely arose as part of Russia's "near abroad" policy. Turkey has consistently

supported Georgia's territorial integrity and sovereignty within the framework of international law, particularly regarding the disputed regions of Abkhazia and South Ossetia (2).

The Republic of Turkey has evaluated regional developments not only through geographical proximity and cultural ties but also from the perspective of border security and regional stability, seeking the most peaceful solutions. In this context, Turkey has aimed to maintain strong relations with its neighbor, Georgia, while avoiding actions that could alienate its Abkhaz citizens and refraining from direct confrontation with Russia, which has historically viewed the South Caucasus as its "backyard." Consequently, a careful analysis of Russia's historical ties to the region is crucial.

Moreover, Turkey defends Georgia's territorial integrity in international organizations. Within the United Nations and other global forums, Turkey firmly condemns any actions that violate Georgia's territorial integrity and consistently upholds this position.

The conflicts in Abkhazia and South Ossetia not only threatened Georgia's stability but also jeopardized peace and security across the entire region. From the outset, Turkey has advocated for their resolution through peaceful means, within the framework of Georgia's sovereignty, independence, and territorial integrity.

By supporting Georgia's territorial integrity, Turkey contributes not only to regional stability and security but also to the protection of an independent state's sovereignty and legal status within the international system. This position further strengthens the continuity and strategic significance of Turkish-Georgian relations. The preservation of Georgia's territorial

integrity is also vital for ensuring long-term peace and stability in the South Caucasus.

The political and economic relations between the Republic of Turkey and the Republic of Georgia are of significant importance at both regional and global levels. The development of these relations supports the interests of both countries while promoting stability in the Caucasus and surrounding regions.

Reference

1. Nəşibov, E. (2006). *ABŞ və Türkiyənin Qafqaz geosiyasi regionunda strateji maraqları və Azərbaycan Respublikası*. Bakı: Çıraq, 131
2. <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/proqram/2017/09/28/turkiye-gurcistan-laq-l-ri-815878>

Turkan Zeynalova
Ganja State University
PhD in Philology
<https://orcid.org/0009-0003-6994-7307>
turkanzeynalova1985@gmail.com

Features of English Literature of the XX-XXI Centuries

Keywords: *English literature, different periods of English literature, literature of the XX-XXI centuries, development of English literature, popular genres*

Açar sözlər: *ingilis ədəbiyyatı, ingilis ədəbiyyatının müxtəlif dövrləri, XX-XXI əsrlər ədəbiyyatı, ingilis ədəbiyyatının inkişafı, populyar janrlar*

The first period of development of modern English literature of the 20th century is represented by works up to 1930. The most important use of modern literary technique in Great Britain was James Joyce (1882-1941). He influenced many writers both in the West and in the East.

James Joyce was born in Ireland, but spent almost his entire life in voluntary exile. His country was under the influence of England, so he could not live there, hence his pessimism about life. His works are a reflection of his psychological attitude. His main novel, *Ulysses* (1922), reveals one day of the hero as a mold of society, its history and development.

Short English stories of the time are represented by the works of Katherine Mansfield and Somerset Maugham. They

stood for the stability of the existing order in the social and political context.

The second period of development of English literature of the 20th century covered the decade from the 1930s to the Second World War. At that time, the world was in the grip of an economic crisis that did not leave any country in Europe unaffected.

A new generation of realistic writers emerged on the literary scene during World War II, namely Richard Aldington, J.B. Priestley, A.J. Cronin and others.

In the literary life of England in the 1930s, a Marxist movement emerged, led by Ralph Fox (1900-1937). He represented bourgeois circles, but later moved away from them. His ideas were largely formed under the influence of the October Socialist Revolution. Ralph Fox was a critic, journalist and writer, and supported the working class. His main work is the book "The Novel and the People", published posthumously in 1937. The author's goal was to criticize bourgeois art, point out its decline, and also make recommendations for the further development of English literature. Fox spoke about the death of a true hero, his degradation. In his opinion, new people were needed, capable of action, honest and open heroes.

These sentiments were reflected in the poetry of the anti-fascist poets W. H. Auden, Stephen Spender and Day Lewis, who started a new movement that sought to unite politics and poetry. However, they did not last long. This was explained by the fact that after the revolution in literature they had nothing to offer, they did not have full control of the situation and idealized the revolutionary ideas too much.

The end of World War II gave birth to new writers who were oriented towards healthy optimism, and also reformatted those creative people who had gone through some crisis.

In the 50s, a trend of writers emerged that revealed the essence of the youth of that time. Despite having a higher education, they could not get a job, as the unemployment rate was high. These youth were angry at everyone. Writers who represented this trend were John Wayne, Kingsley Amis and playwright John Osborne.

In the 60s, English literature was enriched by "working class novels" that revealed the lives of people who came from the working class. Alan Sillitoe became a representative of this trend. This period is characterized by a variety of styles, the works reveal the peculiarities of human psychology, their behavior in various situations, and global problems are also considered, which will later be reflected in modern literature.

The 1970s and early 1980s saw the emergence of mystery novels that took readers away from reality. These include the works of Greene, Lessing and Le Carré, as well as Thomas, Fowles and Spark. Novels such as *The French Lieutenant*, *The Prime Time of Miss Jean Brodie* and *The Only Problem* are often comic but have disturbing undertones.

Popular genres in modern English literature include fantasy, science fiction, thrillers, detective stories, epic novels and many others. Authors of modern English literature are not limited to traditional genres and boldly experiment, creating new forms and directions.

Maya Qasımova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0001-9116-4331>
maya0866@gmail.com

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlara nəqletmənin öyrədilməsi üsulları

Açar sözlər: məktəbəqədər yaşlı uşaqlar, tərbiyəçi, nəqletmə bacarıqları, üsullar

Keywords: children of preschool age, educator, speaking skills, methods

Uşağın nitqi təfəkkürü ilə vəhdətdə inkişaf edir. Yaşı artdıqca tədricən dilin qrammatik quruluşuna və lüğət tərkibinə yiyələnmə, nitq praktikasında bunlardan rahatlıqla istifadə edə bilmə bacarıqları uşaqlarda monoloji nitqin formalaşması üçün fundamental rol oynayır. Monoloji nitq psixoloji və linqvistik cəhətdən daha mürəkkəb nitq forması olub, uşaqdan daha yaxşı yaddaş, nitqin məzmun və formasına gərgin diqqət tələb edir. Bu səbəbdən onun öyrədilməsi planauyğun şəkildə həyata keçirilməli və bu zaman xüsusi üsullardan istifadə edilməlidir.

Nəqletmənin öyrədilməsində ən sadə üsul – **quracaqları mətnin** (hekayə, nağıl və s.) **nümunəsinin** verilməsidir. Tərbiyəçi tərəfindən hər hansı bir əşya və ya hadisənin təsviri ilə bağlı verilən nümunə həcmcə kiçik və canlı olmalı; bir sözlə məzmun və formasına görə məktəbəqədər yaşlı uşağın təkrar etməsi üçün müvafiq xarakter daşmalıdır. Qeyd etməliyik ki, tərbiyəçinin uşaqları ətraf aləmlə tanış etmək, dünyagörüşlərini zənginləşdir-

mək məqsədilə hər hansı bir əşya və ya hadisə ilə bağlı nəqlini yuxarıda bəhs etdiyimiz nümunə-nəqlərlə eyniləşdirmək olmaz. Çünki bu və ya digər mövzuda quracaqları mətnin nümunəsini vermək – didaktik üsuldur və burada əsas məqsəd nümunənin uşaqlar tərəfindən mənimsənilməsinə və təkrar söylənilməsinə nail olmaqdır. Sözsüz ki, nümunə nəqlər tərbiyəvi əhəmiyyət daşımalı, uşaqları öz hekayələrində dostluq münasibətlərini, ətrafdakılara qayğılı münasibəti, müsbət əxlaqi keyfiyyətləri təsvir etməyə təşviq etməlidir.

Uşaqların yaxşı qavraya bilmələri üçün nümunə sırf mövzu üzrə olmalı, fikirlər bir qədər konkret ifadə edilməlidir. Nümunənin genişləndirilməsi, əlavələrin edilməsi tərbiyəçinin verdiyi suallar əsasında tədricən həyata keçirilə bilər. Məsələn, kiçik və ya orta qrupda “Mənim sevimli oyuncağım” mövzusunda nəqletmə zamanı tərbiyəçi uşaqlara “*Bu oyuncağı sənə kim alıb?*”, “*Sən bu oyuncaqla necə oynayırsan?*”, “*Bu oyuncağı harda saxlayırsan?*”, “*Nə vaxtdan bu oyuncaq səndədir?*” və s. suallarla qurulan hekayə nümunəsinin genişləndirilməsinə nail ola bilər.

Uşaqların verilmiş nümunədən istifadəsini asanlaşdırmaq məqsədilə tərbiyəçi nümunədə qısa cümlələrdən istifadə etməli və ardıcılığın gözlənilməsinə diqqət etməyin vacibliyini vurğulamalıdır. Bunun üçün o, uşaqlara quracağı mətnə ardıcılığı – yəni əvvəl nə haqqında, daha sonra nədən danışacağını ifadə edir. Məsələn, böyük qrupda “Bizim qəsəbə” mövzusunda hekayə qurarkən, tərbiyəçi uşaqlara aşağıdakı ardıcılıqla hekayə quracağını söyləyir: *1. Qəsəbəmizin adı nədir? 2. Qəsəbəmizdə nələr (kitabxana, park, xəstəxana, mağaza və s.) var? 3. Nə üçün qəsəbəmiz təmiz və qəşəngdir?*

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlara nəqletmənin öyrədilməsi üçün nümunənin verilməsi digər üsullara nisbətən daha effektivdir.

Belə ki, o, uşağa əladə olunacaq nəticəni əyani şəkildə göstərir. Bundan əlavə, uşaqlara quracaqları mətnin məzmununu, həcmi-ni, ardıcılığını müəyyənləşdirməkdə kömək edir, lüğət seçimini asanlaşdırır.

Nəqlətmə nümunəsi öyrətmənin ilkin pillələrində və yaxud nəql etməyi bacarmayan uşaqlara kömək etmək məqsədilə istifadə olunur. Tərbiyəçi tərtib etdiyi nümunəni öncə bir-iki nəfər danışiq qabiliyyəti zəif olan uşağa təkrar etdirməlidir. Hə-min uşaqlar mətni sözbəsöz təkrar etsələr belə, bu, narahatçılıq doğurmamalıdır. Çünki, uşaqların nitqini fəallaşdırmaq baxı-mından bunun əhəmiyyəti böyükdür. Amma, yaxşı olar ki, uşaqlar tərbiyəçinin nümunəsini kopyalanmış şəkildə təkrar et-məsinlər. Bu səbəbdən uşaqların nəqllərində müşahidə olunan müstəqillik elementləri dəstəklənməli və xüsusi olaraq qeyd edilməlidir.

Tərbiyəçi tərəfindən mətnin nümunəsi əsasən ya məşğələnin əvvəlində, ya da uşaqlar danışmaqda çətinlik çəkəndə – məşğə-lənin gedişatı boyunca verilir. Nümunənin məşğələnin sonunda verilməsi məqsədəuyğun deyil. Belə ki, sonda verilən nümunə uşaq üçün heç bir didaktik əhəmiyyət kəsb etməyəcək. Çünki uşaq məşğələ boyunca hekayə qurarkən nümunədən faydalana bilməyəcəkdir. Uşaqların müstəqil mətnqurma bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün tərbiyəçi təqdim etdiyi nümunəni təhlillə müşayiət etməli, bir sözlə, onu necə qurduğunu, ardıcılığa necə əməl etdiyini izah etməlidir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nəqlətmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün tərbiyəçi tərəfindən **mətnin planının verilməsi, nağılın kollektiv olaraq hissə-hissə və ya bütöv qurulması** üsullarından da istifadə edilə bilər. Məlumdur ki, hekayənin planı – onun məzmun və ardıcılığını əhatə edən əsas maddələrin məcmusudur. Adətən, tərbiyəçinin nümunə-nəqləri üzərinə

qurulmuş bir neçə məşğələdən sonra **plan** artıq aparıcı təlim üsuluna çevrilir və uşaqların nəqletmə bacarıqlarını təkmilləşdirməyə kömək edir. Uşaqların qurduqları hekayələrin rəngarəngliyini təmin etmək üçün tərbiyəçi əvvəldən plana əlavə maddələr hazırlamalıdır. Məsələn, yuxarı qruplarda uşaqlara bağçadakı otaqlarının təsviri ilə bağlı hekayə qurmaq tapşırığı verildikdə, tərbiyəçi aşağıdakı planı təqdim edir: *1. Otağımız neçənci mərtəbədədir? 2) Otağımız necədir? 3) Otağımızda nələr var?* Uşaqların bu sualların öhdəsindən rahatlıqla gəldiyini gördükdə tərbiyəçi plana əlavə maddələr artırmağa bilər. Məsələn, *4) Otağımızın belə təmiz və səliqəli olmasında kimin əməyi var? 5) Sən bu təmizliyə necə kömək edirsən?* Bir məşğələ boyunca plan maddələrinə edilən butipli əlavə bəndlər uşaqların diqqətini fəallaşdırmağa, hekayənin qurulmasına individual yanaşmağa kömək edir.

Uşaqlara nəqletmənin öyrədilməsində nağılın nümunəsinin verilməsi asan, plan üzrə hekayənin qurulması isə nisbətən çətin, lakin geniş tətbiq olunan və vacib üsuldur. Uşaqların plan üzrə hekayə qurmaq işini asanlaşdırmaq məqsədilə planın kollektiv təhlilini aparmaq tövsiyə olunur. Bu zaman tərbiyəçi planın maddələrini uşaqlarla müzakirə edir. Hətta bu və ya digər maddə ilə bağlı onlara öz variantlarını söyləməyi təklif edir. Bu, uşaqları fəallaşdırır, təşəbbüskarlığa təşviq edir, lazım olan sözləri yada salmaqda kömək edir və nağılı sərbəst qurmaq kimi çətin işə hazırlayır.

Nağılın kollektiv qurulması – əsasən yaradıcı nəqletmənin öyrədilməsinin ilkin pillələrində istifadə olunan üsuldur. Bu zaman əvvəldən hazırlanmış plan maddələri kollektiv şəkildə müzakirə olunur. Uşaqlar hər bir plan maddəsi ətrafında nə danışacaqlarını dilə gətirirlər. Tərbiyəçi səsləndirilən versiyalardan ən uğurlu olanlarını bir tama yığaraq və lazım gələrsə, öz

əlavlərini də daxil edərək hamılıqla hazırlanmış mətni danışır. Daha sonra uşaqlardan bir-ikisinə də təkrar söyləyir.

Suallar nəqlətmə təlimində, ikincidərəcəli olsa da, bir üsuldur. Suallardan, adətən uşaq nəql edib qurtardıqdan sonra – ya nəyi isə dəqiqləşdirmək, ya da ötürülmüş hissələri bərpa etmək məqsədilə istifadə olunur. Uşaq nəqlətmə prosesində müəyyən səhvlərə yol verirsə, bu zaman sual verməkdən daha çox unudğunu **yada salmaq** və ya səhv ifadə etiyini **düzəltmək** metodundan istifadə tövsiyə olunur. Çünki bu üsullar suala nisbətən uşağın nəqlinin rəbitəliliyini daha az pozur.

Nəqlətmə bacarıqlarının formalaşdırılmasında **qiymətləndirmə**dən də bir üsul kimi istifadə etmək olar. Bu üsulun əhəmiyyəti ondadır ki, uşaqlar tərbiyəçi tərəfindən yüksək qiymətləndirilən nağılı təqlid etməyə, müsbət hal kimi qeyd etdiyi cəhətlərdən faydalanmağa can atırlar. Yəni, əslində bir uşağın qiymətləndirilməsi yalnız onun deyil, ondan sonra nəql edəcək digər uşaqların nitqinə də təsir edir. Bu səbəbdən məşğələnin sonunda aparılan qiymətləndirmə didaktik əhəmiyyətini itirir.

Beləliklə tərbiyəçi nəqlətməni öyrətməyin bütün üsullarını bilməli və şəraitdən asılı olaraq, məşğələdə hansından aparıcı, hansından isə köməkçi üsul kimi istifadə edəcəyini müəyyənləşdirməlidir.

Aytan Huseynzadeh

Khazar University

PhD student

<https://orcid.org/0009-0007-4602-1164>

aytan.huseynzada@khazar.org

Effective Strategies for Teaching Colloquial English: Lessons from Azerbaijani Secondary Schools

Keywords: *conversational English, language education, Azerbaijani secondary schools, teaching strategies, conversational fluency, culturally sensitive teaching, English as a second language (ESL)*

Açar sözlər: *danışiq İngilis dili, dil təhsili, Azərbaycan orta məktəbləri, tədris strategiyaları, danışiq səlisliliyi, mədəni cəhətdən həssas tədris, ikinci dil kimi İngilis dili (ESL)*

In our linked world, effective communication hinges upon a strong grasp of colloquial English, since informal, everyday language forms the bedrock of such interaction. Formal English education has received large attention, yet the teaching of colloquial English, especially in many non-native English-speaking countries, remains insufficiently investigated (Aliiev, 2001). Azerbaijani secondary schools' revolutionary practices for promoting colloquial English skill are examined in this paper, presenting their adaptability to global education.

The Global Importance of Teaching Colloquial English

Strong colloquial English skills help people handle everyday conversations, increasing career prospects, improving cross-

ethnic communication, alongside easing global community integration (Mamedova, 2020). Formal grammar and writing instruction dominate many curricula, thus neglecting conversational fluency in spite of its large importance. Revolutionary teaching strategies, importantly, are really needed to effectively bridge the large gap between formal education and practical language use, as this important disparity clearly draws attention to.

Innovative Methods in Azerbaijani Schools

Azerbaijani secondary schools employ at least five key strategies to improve colloquial English instruction, as identified by the study. To engage students and make language learning more meaningful, teachers incorporate local as well as relatable content into lessons, thus creating ethnically relevant materials (Azimova, 2019). We create engaging learning environments by utilising many multimedia tools, including video simulations, language learning apps, as well as virtual conversation platforms. Many teacher training programmes equip many educators with the skills and methodologies necessary for effective "colloquial English" instruction by prioritising professional development. We encourage peer-to-peer conversations plus group activities to simulate real-world communication scenarios through collaborative learning.

Comparative Analysis: Azerbaijani Practices and Global Trends

Many Azerbaijani private schools, especially, implement many global trends, including technology alongside communicative language teaching (CLT). Azerbaijani practices are distinguished by a meaningful emphasis on ethnic identity, coupled with local context. This focus helps students connect language learning and their lived experiences. Deeper engagement and retention result.

Azerbaijani schools strikingly draw attention to the important value of flexibility, coupled with adaptability, in meeting the special learning requirements of their pupils, even as many global systems staunchly favour standardised curricula (Guseynova, 2022). A more all-encompassing approach to language education could be importantly eased, it is suggested by the research, through the perceptive blending of Azerbaijani innovations alongside international best practices.

Recommendations for International Educators and Policymakers

The following recommendations are proposed, given the findings.

Teachers should really tailor lessons to students' ethnic and social contexts for better engagement.

Continuing training, along with ample resources, will support at least five hundred educators in implementing effective strategies, thus increasing teacher development (Rustamov & Mamedov, 2020).

Integrate many digital tools to create several interactive, along with engaging, learning experiences.

Let's actively promote truly important global partnerships between schools and educators, readily sharing understandings and best practices.

Focus on dynamic, conversational exercises mimicking real-life scenarios, not rote learning.

The global education community can learn much from Azerbaijan's initiative to increase colloquial English skills in its secondary schools. Ethnically sensitive methodologies, coupled with technology-driven approaches along with learner-centred ones, enable educators to connect formal, and informal language learning (Warschauer & Kern, 2000). This study draws attention

to Azerbaijan's best practices, prompting international collaboration to improve plus broaden effective colloquial English teaching strategies.

References

1. Aliev, H. A. (2001). *Thinking globally: The development of education in the context of integration* Baku, Azerbaijan: Azerneshr, 15-34.
2. Azimova, L. (2019). The use of multimedia resources in teaching English. *Scientific Works of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan*, 7(4), 45-50.
3. Guseynova, R. (2022). Challenges in preparing English language teachers in rural Azerbaijani schools. *Journal of Language Education*, 14(2), 18-25.
4. Mamedova, S. (2020). Innovative strategies in teaching conversational English in Azerbaijani private schools. In *Proceedings of the International Conference "Pedagogical Innovations in the Global World"*, Baku, Azerbaijan, 22-27.
5. Rustamov, G. A., & Mamedov, A. T. (2020). Digitalization in language education: Challenges and prospects. *Scientific Works of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan*, 8(1), 54-60.
6. Warschauer, M., & Kern, R. (2000). *Network-based language teaching: Concepts and practice*, 70-90. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Könül Məhyəddinova
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
<https://orcid.org/0009-0009-2974-5886>
konul.musa@mail.ru

Abreviaturların sosial və qrammatik funksiyaları: modern dillərdə istifadə trendləri

***Açar sözlər:** abreviatur, kommunikasiya, dil strukturu, morfologiya, sosial şəbəkələr*

***Keywords:** abbreviation, communication, language structure, morphology, social networks*

Abreviaturlar dilin inkişafında mühüm rol oynayan qısaldılmış formalar olaraq müasir dövrdə dilin sosial və qrammatik strukturlarına təsir göstərir. Abreviaturlar, xüsusilə texnologiyanın inkişafı ilə sürətlə yayılaraq dilin dinamik dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Abreviatur, sözlərin və ya ifadələrin qısaldılmasıdır və dilin təbii inkişafı zamanı yaranmışdır. Bu, ümumiyyətlə, kommunikasiya proseslərini sürətləndirmək və yığcamlaşdırmaq məqsədilə istifadə edilir. Abreviaturların müxtəlif növləri mövcuddur: 1. Lexikal abreviaturlar: Sözlərin tam formalarının qısa variantları (məsələn, "TV" - "television"); 2. Qrammatik abreviaturlar: Qrammatik olaraq qısaldılmış formalar (məsələn, "Dr." - doktor).

Bu qısa formalar yalnız dilin qrammatik strukturlarına təsir etməklə yanaşı, sosial kommunikasiya baxımından da xüsusi funksiyalar daşıyır.

Abreviaturlar müasir cəmiyyətdə sosial kommunikasiya vasitəsi olaraq müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunur. Birincisi, abreviaturlar informasiya yığcamlığını təmin edir və ünsiyyətin sürətləndirilməsinə kömək edir. Əsasən sosial şəbəkələr, mobil mesajlaşma və internet forumlarında bu fenomen geniş yayılmışdır. İnformasiya yığcamlığı: Müasir dövrün sürətli ritmi insanları daha qısa və yığcam ünsiyyətə təşviq edir. Qısa formalar, daha tez anlaşma və məlumat paylaşımını asanlaşdırır (Crystal, 2006, s. 45). Sosial qruplarda istifadə: Bəzi abreviaturlar yalnız müəyyən sosial qruplar tərəfindən başa düşülür. Məsələn, "LOL" (Laughing Out Loud) internet istifadəçiləri arasında geniş yayılmış bir qısa formadır və yalnız həmin qrupun daxilində mənalıdır (Grosjean, 2010, s. 78). Populyar mədəniyyət və reklam: Abreviaturlar, həmçinin reklam və marketinqdə təsirli vasitə kimi istifadə olunur. Şirkətlər və məhsullar adlarını qısa və yadda qalan formalarla təqdim edirlər (Hudson, 2000, s. 115).

Abreviaturların qrammatik funksiyaları dilin strukturunu və morfologiyasını dəyişə bilər. Qısaldılmış formaların istifadəsi müəyyən qrammatik struktur dəyişikliklərinə səbəb ola bilər:

1. Morfoloji təsirlər: Abreviaturlar dilin morfoloji quruluşuna təsir edərək, yeni formaların yaranmasına səbəb ola bilər. Məsələn, "URL" (Uniform Resource Locator) kimi bir abreviatur zamanla müstəqil morfemə çevrilir və bu, dilin strukturunda yeni dəyişikliklərə gətirib çıxarır (Meyer, 2009, s. 92);

2. Qrammatik mövqelər və cümlə strukturunu: Qısa formaların, xüsusən də dilin qrammatik qaydalarına necə uyğunlaşdığı da diqqətə alınmalıdır. Məsələn, bəzi abreviaturlar cümlə daxilində müstəqil və ya tək başına işlənilə bilər, bu da cümlənin strukturunu dəyişdirir (Fowler, 1994, s. 60).

Abreviaturlar müasir dillərdə xüsusən internet və texnologiya ilə əlaqəli kommunikasiya vasitələrində geniş istifadə olunur. İnternet şəbəkələrində və mobil tətbiqlərdə abreviaturların istifadəsi, ümumiyyətlə, ünsiyyətin sürətini artırır və təsirli edir. İnternet və sosial şəbəkələrdə abreviatur istifadəsinə "LOL", "BRB", "BTW" kimi abreviaturlar yalnız müəyyən bir mühitdə, məsələn, sosial şəbəkələrdə və ya forumlarda istifadə edilir. Bu qısa formalar, sosial media istifadəçiləri arasında məlumat mübadiləsini asanlaşdırır (Searle, 1969, s. 152); Mobil tətbiqlərdə istifadəyə mobil cihazlar və mesajlaşma tətbiqləri abreviaturların istifadəsini təşviq edir. Qısa mesajlar daha az yer tutur və bu, daha sürətli yazmağı təmin edir (Givón, 1995, s. 103).

Abreviaturlar müasir dillərdə həm sosial, həm də qrammatik aspektlərdə əhəmiyyətli bir yer tutur. Bu dilin inkişafına və kommunikasiya proseslərinə güclü təsir göstərir. Müasir dövrdə internet və texnologiyanın rolu ilə abreviaturların istifadəsi daha da artmışdır və bu, dilin sürətli dəyişməsinə səbəb olur. Abreviaturların sosial funksiyaları, ünsiyyətin yığcamlaşması və sürətləndirilməsi ilə yanaşı, onların qrammatik struktura təsiri də dilin inkişafında mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Crystal, D. (2006). *Language and the Internet*. Cambridge: Cambridge University Press, 45.
2. Fowler, H. W. (1994). *The Pocket Oxford Dictionary of Current English*. Oxford: Oxford University Press, 60.
3. Givón, T. (1995). *Functionalism and Linguistic Typology*. Amsterdam: John Benjamins Publishing, 103.
4. Grosjean, F. (2010). *Bilingual: Life and Reality*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 78.

Elmi Araşdırmalar XXIII Beynəlxalq Elmi Konfrans
28 mart 2025 / 36-39
Scientific Research XXIII International Scientific Conference
28 march 2025 / 36-39
<https://doi.org/10.36719/2663-4619/2025/XXIII>

5. Hudson, R. A. (2000). *Sociolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press, 115.
6. Meyer, C. F. (2009). *Introducing English Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press 92.
7. Searle, J. R. (1969). *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 152.

Cəmalə Hüseynova
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
<https://orcid.org/0009-0002-6809-5432>
filologiya_dekanliq@mail.ru

Nitq aktlarında kommunikativ niyyətin implisit ifadə olunması: koqnitiv və lingvistik yanaşmaların təhlili

***Açar sözlər:** kommunikativ niyyət, implisit ifadə, nitq aktları, koqnitiv yanaşma, lingvistik pragmatika*

***Keywords:** communicative intention, implicit expression, speech acts, cognitive approach, linguistic pragmatics*

Kommunikativ niyyətin implisit ifadə olunması, dilin və nitq aktlarının incə və çoxşaxəli xüsusiyyətlərindən biridir. Bu fenomenə, nitq aktının məqsədi və mənası, birbaşa ifadə edilmədən, daha çox kontekst və sosial bağlılıq vasitəsilə anlaşılır. Kommunikasiya prosesində, xüsusilə gündəlik nitqdə, dilin nəzərə çarpmayan və ya gizli ifadə formaları, insanların qarşılıqlı əlaqələrində mühüm rol oynayır.

Kommunikativ niyyət, bir şəxsin nitqində müəyyən məqsədini həyata keçirmək üçün istifadə etdiyi dil vasitəsidir. Bu məqsəd bəzən açıq şəkildə ifadə olunmur və yalnız kontekstdən və ya qeyri-verbal elementlərdən (ton, mimika, jestlər və s.) anlaşılır. Bu kimi implisit niyyətlərin anlaşılma bilməsi, dilin təbii qavranma prosesində insanların zəkasına və həyat təcrübələrinə bağlıdır (Grice, 1975, pp. 47-50). Son illərdə implisit kommunikasiya və sosial kontekstdə dil istifadəsi üzrə aparılmış təd-

qıqatlar çoxalmaqdadır. Məsələn, D.Sperber və D.Wilson praqmatik nəzəriyyələrində, dilin yalnız məlumat vermək üçün deyil, həm də qarşılıqlı əlaqələrin təsdiqi və idarə edilməsi üçün istifadə edildiyini vurğulayır. Bu, implisit niyyətlərin sosial əlaqələrdə necə əmələ gəldiyini və qarşı tərəfə necə ötürüldüyünü aydınlaşdırır (Sperber, Wilson, 2002, pp. 112-115).

Nitq aktları, insanların qarşılıqlı əlaqə qurduqları zaman yalnız sözdən ibarət deyil, həm də niyyətlər, məqsədlər və sosial kontekstdən asılı olaraq həyata keçirilir. Nitq aktlarının mənası, həm də qeyri-verbal və implisit mesajların inteqrasiyası ilə müəyyən edilir. Bu təhlil, həm linqvistik strukturları, həm də koqnitiv prinsipləri əhatə edir (Austin, 1962, pp. 45-47).

Koqnitiv yanaşma, nitq aktlarında anlamın necə baş verdiyini və insanların nitqi necə anlamalı olduqlarını izah edir. Bu yanaşmada, implisit niyyətlər kontekstual məlumat və əvvəlki təcrübələr əsasında "yaxından oxuma" yolu ilə əldə edilir. Koqnitiv nəzəriyyələr, insanların başqalarının niyyətlərini necə tanıması və dilin müxtəlif qatlarını necə "oxuması" məsələsini təhlil edir (Searle, 1969, pp. 18-20).

Koqnitiv psixologiya, insanların dil vasitəsilə qeyri-verbal mesajları necə kodlaşdırdığı və dekodlaşdırdığına dair tədqiqatlar aparır. Dilin anlaşılmasında kontekstin əhəmiyyəti və implisit mənalardan müxtəlif koqnitiv mexanizmlərlə necə yaradıldığı bu mövzuda əhəmiyyətli bir yer tutur. İmplicit ifadə olunan kommunikativ niyyətlər, insanlar arasında qarşılıqlı əlaqənin effektivliyini artırır (Clark, 1996, pp. 72-75).

Linqvistik praqmatika, dilin istifadə olunma qaydalarını və insanların dil vasitəsilə başqalarının niyyətlərini necə başa düşdüyünü izah edir. Bu yanaşma, linqvistik strukturların necə implisit anlamları ortaya qoyduğunu və insanların bu anlamları necə şərh etdiyini araşdırır. Nitq aktlarının implisit şəkildə ifadə

olunması, dilin "gizli" mesajları üzə çıxaran müxtəlif praqmatik prinsiplərlə əlaqəlidir (Levinson, 1983, pp. 90-92).

Linqvistik yanaşmada, kommunikasiya zamanı nitq aktlarının necə implisit şəkildə ifadə olunduğu əsasən diskursun təbii dinamikaları ilə bağlıdır. Burada iştirakçılar yalnız sözlər deyil, həm də onların kontekstdəki mövqeyini, sosial vəziyyətlərini və qarşılıqlı münasibətlərini nəzərə alırlar. Bu yanaşma, diskursun konstruksiyasını və dilin qarşılıqlı əlaqələrdə necə formalaşdığını göstərir (Barthes, 1972, pp. 102-104).

Nitq aktlarında kommunikativ niyyətin implisit ifadə olunması, dilin yalnız məlumat ötürmək deyil, həm də sosial və emosional funksiyalar yerinə yetirən bir vasitə olduğunu göstərir. Koqnitiv və linqvistik yanaşmalar bir araya gələndə, bu fenomenin daha dərin və çoxşaxəli təhlilini aparmaq mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Austin, J. L. (1972). *How to Do Things with Words*. Harvard University Press, 45-47.
2. Barthes, R. (1972). *Mythologies*, Hill and Wang, 102-104.
3. Clark, H. H. (1996). *Using Language*. Cambridge University Press, 72-75.
4. Grice, H. P. (1975). *Logic and Conversation*, in P. Cole & J. Morgan (Eds.), *Syntax and Semantics*, Vol. 3: Speech Acts, Academic Press, 47-50.
5. Levinson, S. C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge University Press, 90-92.
6. Searle, J. R. (1969). *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge University Press, 18-20.
7. Sperber, D., Wilson, D. (2002). *Relevance: Communication and Cognition*. Blackwell Publishing, 112-115.

Nigar Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
doktorant
<https://orcid.org/0000-0003-0401-3629>
mamedovanigar90@gmail.com

Türk dilinin ən qədim dialekt üzvlənməsi dövrü və Qərbi Azərbaycan toponimləri

Açar sözlər: Türk-Azərbaycan mənşəli toponimlər, dilin dialektlərə parçalanması, türklərin miqrasiyası, tarixi-coğrafi adların etimologiyası, türk xalqlarının dil əlaqələri

Keywords: toponyms of Turkish-Azerbaijani origin, division of language into dialects, migration of Turks, Etymology of historical and geographical names, linguistic connections of Turkic peoples

İnsanın bioloji varlıqdan sosial varlığa çevrilməsinin səbəbləri və onda bioloji varlıqlardan fərqli olaraq şüur, nitq-dil sindromlarının yaranması barədə tarixşünaslıqda və nəzəri dilçiliyə aid mənbələrdə zəngin fikirlərə rast gəlirik. Praturk dil birliyinin parçalanması, e.ə. VIII-VII minilliklərdə Ön Asiyada baş verməsi barədə Azərbaycan dilçiliyində Y.Yusifovun və Q.Kazımovun araşdırılmaları xüsusi maraq doğurur və Y.Yusifov qeyd edir ki, “bu dövrdə ulu türk dili Hind-Avropa dili ilə ünsiyyətdə olmuşdur.” (Azərbaycan tarixi, 1994, s. 83). Onun bu fikrini Q. Kazımov bir qədər yeni elmi dəlil və faktlarla zənginləşdirərək “tipoloji cəhətdən fərqlənən ilk protodillər ilkin təcrid olunma mərhələsində eyni quruluşlu bütün dil ailələrinin başında durmuşdur” (Kazımov, 2003, s. 17). Dünya dillərinin bir

kökdən olub, Ön Asiyada yaranıb, buradan başlayan miqrasiyalar nəticəsində parçalanmasını, yeni dillər kimi formalaşmasını Q.Kazımov düzgün şəkildə arqumentləşdirmişdir. Onun yeni dillərin yaranması üçün “ulu dil”in daxilində güclü dialektlərin olması fikri də qəbul ediləndir. Mezolit dövründə Ön Asiyadan Bəsrə, Ərəb dənizi sahilləri ilə Asiyanın cənub-şərqinə gedən miqrasiya irandilli və digər xalqları yaratmışdır. Ön Asiya ilə ümumi mədəniyyətə malik İkiçayarası, Azərbaycan, Zaqafqaziya, Xəzərsahili vilayətlərin vahid mədəniyyət yaratmış tayfaları uludil daxilində pratürk dialektini də yaratmışdılar. Prof. Q.Kazımov doğru olaraq yazır ki, türk dilinin ilk ocağı Ön Asiyaya ilə birlikdə Zaqafqaziyadır. Azərbaycan əraziləri pratürkün vətəni olmaqla, onun parçalanma sahəsi kimi mərkəzi mövqə tutmaqdadır (Kazımov, 2003, s. 53).

Ermənilərin indiki Ermənistan ərazisinə axışması XI-XII əsrlərdən başlayaraq oğuzların Anadolu yarımadasının işğalı, oradakı erməni knyazlıqlarını ləğv etmələri, qatı müsəlmanlar olan oğuzların xrsitianları sıxışdırmaları ilə bağlı olmuşdur. Lakin gəlmə ermənilərin yaşayış məntəqə adları ermənicə yox, türkcə səslənirdi. Deməli, orta əsrlərdə indiki Ermənistan ərazisində ermənilərin yaşadıkları kəndlərin də adları türkcə idi. Bu fakt bir tərəfdən, türk dilinin ermənilər içərisində geniş yayıldığını, digər tərəfdən türk dillilərin çoxluq təşkil etdiyini göstərir (Budaqov, Qeybullayev, 1998, s. 93).

İndiki Ermənistan ərazisində bir neçə toponimdə “Art” elementinə rast gəlirik. Məsələn: Artaraz, Artaşart, Ararat, Urartu” bu toponimlərin müxtəlif hissələrində işlənmiş “art” elementi türk dilinin dialekt parçalanması dövrünə məxsusdur. “Art” sözü hazırda Azərbaycan dilinin dialekt areallarında və ədəbi dil arealında işlənir, lakin paleotoponimlərdə mühafizə olunaraq bu günümüzdə çatmışdır.

Eradan əvvəlki dövrlərdən, yəni müxtəlif tayfa dillərinin dialekt bölünməsi mərhələsini miqrasiyaların və sosial-siyasi hadisələrin müqayisəli təhlili ilə onların yaranma tarixini obyektiv şəkildə müəyyənləşdirmək asandır. Türk dilinin dialekt parçalanması dövrlərində Azərbaycan dili onun tərkib hissələrindən biri kimi fəaliyyət göstərmiş, Qərbi Azərbaycan toponimlərində şivə elementləri həm coğrafi adlarda, həm də onun öz areallarında daimi və harmonik qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. (1994). Bakı: “Azərnəşr”, 687.
2. Kazımov, Q. L. (2003). *Azərbaycan dilinin tarixi*. Bakı: “Təhsil”, 584.
3. Budaqov, B. Ə., Qeybullayev, Q. Ə. (1998). *Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti*. Bakı: “Nafta-Press”, 452.

Əsmər Şükürlü

Bakı Dövlət Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0009-0006-2613-5984>

asmar.shukurlu@gmail.com

Orta Dəhliz Azərbaycan və Qazaxıstanı birləşdirən yol

*Açar sözlər: Orta Dəhliz, Azərbaycan, Qazaxıstan, nəqliyyat-
logistika, əməkdaşlıq*

*Keywords: Middle Corridor, Azerbaijan, Kazakhstan,
transportation-logistics, cooperation*

Son zamanlar qlobal miqyasda müşahidə olunan geosiyasi gərginliklər, xüsusilə Rusiya-Ukrayna müharibəsi nəqliyyat-
logistika sahəsində xüsusi aktualıq yaratmışdır. Rusiya-Ukrayna
müharibəsi və Qərb dövlətlərinin Rusiyaya qarşı sanksiyaları
onun tranzit ölkə kimi, xüsusilə Avropa və Asiya ölkələri
arasında ticarət əlaqələrində səmərəliliyini məhdudlaşdırmışdır.
Rusiyadan keçən marşrutlar təhlükəsizlik baxımından və bir sıra
başqa səbəblərdən aktuallığını itirmişdir (Abdullayev). Bu
vəziyyət dünya iqtisadiyyatına da ciddi təsir göstərmişdir. İlk
növbədə beynəlxalq tranzit marşrutlarına ziyan dəyir (Kamal).
Buna görə dünya ticarətindəki problemi aradan qaldırmaq üçün
alternativ marşrutlara ehtiyac yaranmışdır. Bunun nəticəsində,
Avropa və Asiyanı birləşdirən Orta Dəhlizə qlobal miqyasda
maraq artmışdır. Trans-Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi
(Orta Dəhliz) türk dünyasının beynəlxalq məkana inteqrasiya
olunmasında mühüm rol oynayır (Abdalov).

Orta Dəhliz 2014-cü ildə Qazaxıstan, Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə və Ukrayna dəmir yolu, gəmiçilik və liman administrasiyalarının iştirakı ilə yaradılmışdır (Şərq-Qərb Nəqliyyat Dəhlizi). Orta Dəhliz Çin Xalq Respublikasını Mərkəzi Asiya, Qafqaz, Türkiyə vasitəsilə Avropa İttifaqı ilə birləşdirən və Şimal marşrutuna (Çin-Qazaxıstan-Rusiya-Belarusiya-Avropa), həmçinin Süveyş kanalı vasitəsilə dəniz yoluna alternativ olan nəqliyyat dəhlizidir. Orta Dəhliz dəmir yolundan (4256 km) və dənizdən keçən hissədən (508 km) ibarətdir və Çin-Qazaxıstan sərhəddindən başlayaraq, Qazaxıstandan keçməklə Xəzər dənizi vasitəsilə Azərbaycan və Gürcüstanadək davam edir. Bu Dəhliz Gürcüstandan isə iki istiqamətdə - Türkiyə istiqamətində Avropaya, Qara dəniz vasitəsilə isə Ukrayna, Rumıniya və Bolqarıstana uzanır (Avropa ilə Asiyanı birləşdirən “Transxəzər Şərq-Qərb” Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi (Orta Dəhliz)). Orta dəhlizin əsas üstünlüklərindən biri odur ki, bu dəhliz üzrə hərəkət edən qatarlar yükləri Çindən Avropaya orta hesabla 10-12 günə çatdırır (Mustafayev).

Orta Dəhlizin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, iştirakçı ölkələr marşrutun funksionallığının artmasına güclü siyasi iradə nümayiş etdirirlər. Bu dövlətlər arasında ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq günbəgün genişlənir ki, bu da yükdaşımalar, logistika ilə bağlı məsələlərin uzlaşdırılmasına geniş imkanlar yaradır. Orta Dəhlizin funksionallığının artmasında xüsusilə Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkiyə mühüm rol oynayırlar. Orta Dəhlizin təşviqi məqsədilə Azərbaycan Qazaxıstan ilə sıx əməkdaşlıq həyata keçirir. 2022-ci il noyabrın 22-də Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkiyə arasında Orta Dəhlizin inkişafı üzrə 2022-2027 illəri əhadə edən Yol Xəritəsi imzalanmışdır (Avropa ilə Asiyanı birləşdirən “Transxəzər Şərq-Qərb” Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi (Orta Dəhliz)).

Orta Dəhliz Qazaxıstan, Azərbaycan və Türkmənistan limanlarında logistik mərkəzlərin və azad ticarət zonalarının yaradılması baxımından trans-Xəzər əməkdaşlığının inkişafına mühüm töhfə verir. Azərbaycan və Qazaxıstanın səyləri, Gürcüstanın fəal iştirakı, Türkiyənin bu təşəbbüsləri dəstəkləməsi ilə Orta Dəhlizin rəqabət imkanları, iqtisadi cəhətdən səmərəliliyi artmışdır. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti Orta Dəhlizlə yükdaşımalarda qiymətini aşağı salmaqla yanaşı, yüklərin çatdırılma müddətlərini də azaltmışdır. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun istifadəyə verilməsi təkcə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə üçün deyil, bütövlükdə Avrasiya regionunda ticarətin və əməkdaşlığın inkişafında mühüm rol oynamışdır, Asiya və Avropa arasında yükdaşımalarda həcmənin artmasına şərait yaratmışdır (Abdalov).

Azərbaycan və Qazaxıstan arasında sıx ikitərəfli münasibətlər Orta Dəhlizin uğuru üçün çox aktualdır. Dəhliz Bakı Beynəlxalq Dəniz Limanı, Port Aktau və Port Kurık vasitəsilə Qafqazı Mərkəzi Asiya ilə birləşdirir. Belə ki, iki ölkə arasında səmimi münasibətlər dəhlizin səmərəliliyi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qazaxıstan və Azərbaycan yüklərin daşınmasını artırmaq üçün nəqliyyat infrastrukturunu təkmilləşdirir. Bakı və Aktau limanları keyli genişləndirilir. Eyni zamanda, Qazaxıstan ixrac potensialını artırmaq üçün Xəzər dənizində yeni obyektlər tikməyi planlaşdırır.

Son illərdə Orta Dəhliz vasitəsilə ikitərəfli ticarət dövriyyəsi artmaqda davam edir. Qazaxıstan taxıl, düyü və dəmir yolu lokomotivləri ixracını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır (Sánchez, & Ayezova).

2024-cü il noyabrın 12-də BMT-nin Bakıda keçirilən 29-cu İqlim Dəyişikliyi Konfransında Qazaxıstan, Azərbaycan və Çin arasında Bakı limanında yeni intermodal yük terminalının tikintisi üzrə birgə müəssisə yaradılması barədə saziş imzalandı. Layihəyə əsasən Ələt qəsəbəsindəki Bakı limanında 40 hektar sahədə inter-

modal yük terminalının yaradılması və infrastrukturunun inkişafı daxildir. Layihə Orta Dəhliz vasitəsilə Çin-Avropa-Çin marşrutu üzrə konteyner qatarlarının həcmnin artırılmasına, çatdırılma müddətinin azalmasına, daşıma xərclərinin və daşıma müddətlərinin azaldılmasına xidmət edəcək (Koshmaganbetov).

Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, son vaxtlar baş verən geosiyasi gərginliklər Orta Dəhliz məsələsini yenidən gündəmə gətirmişdir. Bu dəhliz Qazaxıstan və Azərbaycan arasında əlaqələrin daha da inkişaf etməsində xüsusi rola malikdir.

Ədəbiyyat

1. Avropa ilə Asiyanı birləşdirən “Transxəzər Şərq-Qərb” Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi (Orta Dəhliz).
<https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/silkroad>
[Müraciət tarixi: 17.02.2025]
2. Abdullayev, M. (n.d.). *Orta Dəhlizdə ortaqlar maraqları*.
https://www.yeniazərbaycan.com/Gundem_e72595_az.html
[Müraciət tarixi: 17.02.2025]
3. Mustafayev, M. (n.d.). *Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutunun önəmi ildən ilə artır*.
<https://respublika-news.az/az/news/transxezer-beynelxalq-neqliyyat-marsrutunun-onemi-ilden-ile-artir> [Müraciət tarixi: 17.02.2025]
4. Abdalov, N. (n.d.). *Orta Dəhliz – global nəqliyyat layihəsi*.
<https://respublika-news.az/news/orta-dehliz-global-neqliyyat-layihesi> [Müraciət tarixi: 17.02.2025]
5. Kamal, R. (n.d.). *Orta Dəhliz əsas dəhlizə çevrilir*.
<https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/orta-dehliz-esas-dehlize-cevrilir-1729636064/341762> [Müraciət tarixi: 17.02.2025]

6. *Şərq-Qərb Nəqliyyat Dəhlizi*. (n.d.).
<https://freight.ady.az/az/beynelxalq-dehlizler/serq-qerb-neqliyyat-dehlizi> [Müraciət tarixi: 18.02.2025]
7. Sánchez, W. A. & Auyezova, K. (n.d.). *Kazakhstan - Azerbaijan: The axis of the Middle Corridor*.
<https://www.geopoliticalmonitor.com/kazakhstan-azerbaijan-the-axis-of-the-middle-corridor> [Müraciət tarixi: 18.02.2025]
8. Koshmaganbetov, S. (n.d.). *Kazakhstan, Azerbaydzhan i Kitay postroyat intermodal'nyy gruzovoy terminal v Bakinskom portu*.
<https://www.inform.kz/ru/kazahstan-azerbaydzhan-i-kitay-postroyat-intermodalniy-gruzovoy-terminal-v-bakinskom-portu-4cf5ad> [Müraciət tarixi: 17.02.2025]

Ravan Aliyev
Azerbaijan National Academy of Sciences
Institute of Philosophy and Sociology
PhD student
<https://orcid.org/0009-0000-2862-9802>
ravanaliyev.97@gmail.com

The Future Forms of Technogenic Civilization: A Philosophical Analysis of Futuristic Concepts

Keywords: *civilization, types of civilization, technogenic civilization, future society, development, social philosophy*

Açar sözlər: *sivilizasiya, sivilizasiya tipləri, texnogen sivilizasiya, gələcək cəmiyyət, inkişaf, sosial fəlsəfə*

The rapid development of technology has led to the emergence of several philosophical studies and concepts regarding the evolution of future civilizations. One of the concepts that has guided research on the evolution of such civilizations is Nikolai Kardashev's "*scale of civilizations*." In 1964, in an article titled "*Transmission of information by extraterrestrial civilizations*" published in an astronomy journal, N. Kardashev provided information on the types of civilizations. In his classification of civilizations, the factor of technological development plays a crucial role. The scientist characterizes the new stages of technogenic civilization's development as a cosmic civilization. To assess the technological progress of a civilization, Nikolai Kardashev measures the amount of energy consumed by that civilization, noting that as energy consumption increases by several percent annually, technogenic civilization moves to

different stages of development in direct proportion. Based on this, three main hierarchical stages of the evolution of future technogenic civilization are identified:

➤ **Type I civilization:** This could be a planetary civilization model that fully utilizes energy from stars and the sun. The “superintelligent beings” presumed to emerge from this type of civilization would be capable of harnessing the entire potential of the planet.

➤ **Type II civilization:** This could evolve into a star civilization capable of controlling energy on the scale of the solar system and utilizing all the energy from the sun for public welfare and consumption.

➤ **Type III civilization:** This could be a galactic civilization model that uses energy from all celestial bodies and the galaxy. Beings of this type of civilization, by utilizing all the energy they have acquired, may have the power to discover new energy sources (Kardashev, 1964).

In general, N. Kardashev argued that humanity is not yet at the first type of civilization. The scientist, while noting that humanity would need more than 3,000 years to take the first step, also mentioned in an interview with *Gradus Setti* magazine that he had not found evidence to support the scale he presented. The reason for this was the limited capabilities of technological structures. While N. Kardashev measured the development of civilizations by energy consumption, Pavel Amnuel found this approach insufficient and proposed that knowledge and intellect be taken as the main criteria. Pavel Amnuel, an astrophysicist born in Baku and based in Israel, in an article published in *Troitski Variant* journal, suggested classifying the evolution of technogenic civilization not by energy but by knowledge. He considered intellect and knowledge to be the main evaluative tools for explaining the surrounding

world and acquiring new information about the universe. The scientist classified the historical development and evolution of technogenic civilization as follows:

➤ **Type I civilization:** This could be a form of civilization that views its own planet as the center of the world.

➤ **Type II civilization:** This is a technogenic civilization that sees the sun as the center of the world.

➤ **Type III civilization:** These civilizations may believe that they live throughout the entire universe and seek to obtain new possibilities.

➤ **Type IV civilization:** Despite being aware of many other worlds, this type of civilization is assumed to be one that does not know the ways of traveling from one world to another.

➤ **Type V civilization:** It is assumed that such civilizations could maintain contact with all worlds where the physical laws are the same through technological innovations.

➤ **Type VI civilization:** This type may have the potential to establish contact with all other civilizations, even those where the laws of nature and physics differ.

➤ **Type VII civilization:** Based on technological innovations, this civilization could change the laws of physics and nature and, in turn, create new worlds according to new laws (Amnuel, 2016).

In general, the overarching philosophical meaning of these theories is that the evolution of civilization is not only related to technological progress but also to intellectual and cultural advancement. Thus, these philosophical concepts help in understanding the evolution of civilization and provide the opportunity to assess humanity's position in cosmic perspectives within a broader context. These concepts, when integrated, show that the development of civilization is multifaceted and emphasize the importance

of evaluating humanity's future not only based on technological advancements in space but also based on intellectual and cultural progress.

References

1. Kardashev, N. S. (1964). *Transmission of information by extraterrestrial civilizations*. Moscow: Soviet Astronomy, 217.
2. Amnel, P. (2016). *Dolgiye teni Fermi*. Troitskiy variant, №12(206).

İlhamə Məmmədzadə

Bakı Dövlət Universiteti

dissertant

<https://orcid.org/0009-0002-6324-0629>

ilhama.19@mail.ru

Cinayət prosesində hüquqi şəxsin pulsuz hüquqi yardımla təmin olunmaq hüququ

Açar sözlər: hüquqi yardım, hüquqi şəxslərin məsuliyyəti, hüquqi şəxslərin cinayət mühakimə icraatı, müdafiə konsepsiyası, sanksiya

Keywords: legal aid, liability of legal entities, criminal proceedings of legal entities, concept of defense, sanction

Hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyəti və onlara qarşı aparılan icraatla bağlı müddəalar Azərbaycan hüquq sisteminə nisbətən yeni inteqrasiya olunmuş sahələrdəndir. Xüsusilə, Cinayət, Cinayət-Prosessual və Cəza-İcra Məcəllələrinə müvafiq dəyişikliklərin edildiyi vaxtdan on ilə yaxın müddət keçməsinə baxmayaraq, bu institutun praktiki və doktrinal aspektləri hələ də tam şəkildə tədqiq edilməmişdir (Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi, 2012). Eyni məqamı digər dövlətlərin, xüsusən də Şərqi Avropa və Postsovet məkanındakı hüquq ədəbiyyatlarında da müşahidə etmək mümkündür (Cabradek, 2021, s. 82-92). Hüquqi şəxslərin törədə biləcəyi əməli kiminalaşdırma dərəcəsi və ya fiziki şəxslərin əməllərinin hüquqi şəxs üçün təsirsiz qala bilməsi halları müxtəlif hüquqi araşdırmalarda şərh olunsada, məhz hüquqi şəxslər barəsində cinayət işi aparılmasının prosesual aspektləri və onların müdafiə hüququnun təminatı hələ də məhdud çərçivədə öyrənilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (CPM) 19-cu maddəsi və 487-3-cü maddəsi hüquqi şəxslərin cinayət prosesində müdafiə hüququnun təmin edilməsi ilə bağlı müəyyən istiqamətlər təqdim etsə də, bu normaların praktikada tətbiqinin nəzəri və hüquqi problemləri kifayət qədər dərin araşdırılmaya ehtiyac duyur. Bir tərəfdən, 19.4.4-cü maddənin pulsuz hüquqi yardım almaq hüququnun yalnız fiziki şəxslərə birbaşa şamil olunması, digər tərəfdən isə 487-3.3-cü maddənin hüquqi şəxsin nümayəndəsinə geniş funksionallıq verməsi hüquqi şəxslərin müdafiə hüququnun reallaşdırılması sahəsində suallar yaradır (Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi, 2000).

Bundan əlavə, beynəlxalq təcrübənin göstərdiyi kimi, iqtisadi baxımdan zəif və ya qeyri-kommersiya yönümlü hüquqi şəxslərin pulsuz hüquqi yardımdan faydalanması prinsipi ədalətli məhkəmə araşdırmasının əsas şərtlərindən birinə çevrilməkdədir (Vidrna, 2019, s. 243). Halbuki Azərbaycan qanunvericiliyində bu cür xüsusi mexanizm mövcud deyil və doktrinal səviyyədə bu sahədə hüquqi əsasların yaradılması ilə bağlı təkliflər səsləndirilməkdədir.

Bütün bu məsələlər, o cümlədən nümayəndə təyin oluna bilmədiyi hallarda hüquqi şəxslərə pulsuz hüquqi yardım edilməsi və onun normativ əsaslarının formalaşdırılması, kifayət qədər aktualdır. Cinayət mühakimə icraatında müdafiə hüququnun əlçatan və effektiv olması, təkcə hüquqi şəxsin özünün deyil, həm də bu prosesdə iştirak edən hüquq-mühafizə orqanları və müdafiəçilərin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Müxtəlif ölkələrin təcrübəsində tətbiq edilən hüquqi çərçivə isə göstərir ki, mütləq müdafiə hüququnun hüquqi şəxslərə münasibətdə necə tənzimlənməsi məsələsi milli qanunvericiliyin ədalətli məhkəmə araşdırması meyarlarına uyğunlaşdırmaq imkanı yaradır.

Bu məqalə məhz qeyd olunan problemləri araşdırmağa yönəlmişdir. Burada, hüquqi şəxslərin müdafiə hüququnun normativ əsaslarının hansı şəkildə formalaşdığı, mövcud tənzimləmələrdəki boşluqlar və həmin boşluqların mümkün həll yolları, habelə müqayisəli hüquqi mühitdə təcrübə və nəzəriyyənin gəldiyi nəticələr təhlil ediləcəkdir. Ümid edirik ki, aparılan araşdırma həm hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi prosesində ədalətlik prinsipinin daha dolğun təmin olunmasına, həm də bu sahədə qanunvericilik və məhkəmə təcrübəsinin təkmilləşdirilməsinə töhfə verəcəkdir.

1. Hüquqi şəxsin pulsuz hüquqi yardım almaq hüququ

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsində (CPM) hüquqi şəxslərin pulsuz (ödənişsiz) hüquqi yardım almaq hüququnun birbaşa təsbit olunmaması bu sahədə nəzərəcarpacaq bir boşluq yaradır. CPM-in 19-cu maddəsi və 487-3.3-cü maddəsi hüquqi şəxslərin cinayət prosesində müdafiə hüququnun təmin edilməsi məsələlərinə aydınlıq gətirir. 19.4.4-cü maddəyə əsasən, təqsirləndirilən şəxs müdafiəçinin hüquqlarını ödəmək üçün kifayət qədər vəsaitə malik deyilsə, pulsuz hüquqi yardım almaq hüququna malikdir. CPM-in 487-3.3-cü maddəsi isə hüquqi şəxsin nümayəndəsinin yalnız fiziki şəxsə aid edilə bilən hüquq və vəzifələr istisna olmaqla, təqsirləndirilən şəxs (məhkum) üçün bütün hüquqlardan istifadə etdiyini və vəzifələri yerinə yetirdiyini bildirir.

Məcəllənin məzmunundan yalnız fiziki şəxsə aid edilə bilən hüquq və vəzifələri müəyyən etmək bir qədər çətinlik yaradır. Məsələn CPM-in 91.5.6-cı maddəsindəki “tutulduqdan dərhal sonra tutulduğu və ya həbsə alındığı və harada saxlanıldığı barədə yaxın qohumlarına məlumat vermə” hüququnu əminliklə bu qəbildən hesab edə bildiyimiz halda, 91.5.5-ci bənddə nəzərdə tutulan müdafiəçinin yardımından pulsuz istifadə etmək hüququ-

nun (nəzərə alaq ki 91.5.7-ci bənddəki müstəqil olaraq müdafiəçi seçmək, onun səlahiyyətlərinə xitam vermək, müdafiəçidən imtina etdiyi halda özü özünü müdafiə etmək kimi hüququnu ayrıca vurğulayıb) yalnız fiziki şəxslərə aid olan bir hüquq kimi, yoxsa eyni zamanda hüquqi şəxsin sahib olduğu hüquq kimi nəzərdən keçirildiyini aydınlaşdırmaqda çətinlik yaranır.

Buna baxmayaraq, müdafiə hüququnun cinayət-prosessual qanunvericiliyin əsas prinsiplərindən olması, eləcə də Konstitusiyanın 61-ci maddəsinin tələbləri nəzərə alındıqda (*Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*, 1995), doktrinal yanaşma hüquqi şəxslərin də pulsuz hüquqi yardıma çıxış imkanı qazanmalı olduğunu vurğulayır (Tibitanzlova). Teoriyada hesab edilir ki, hüquqi şəxslər, adətən, müəyyən maliyyə imkanlarına malik olsa da, iflas və ya digər maliyyə çətinliyi şəraitində onların da müdafiəçiyə ödəniş etməsi problematik ola bilər (Cabradek). Bu isə ədalətli məhkəmə araşdırmasının əsas tələblərindən olan bərabərlik prinsipinə zidd nəticələr doğura bilər. Nəzərdən keçirilən beynəlxalq təcrübə də vurğulayır ki, bu cür hallarda hüquqi şəxsə hüquqi yardımın pulsuz qaydada (dövlət hesabına) verilməsi mümkündür və realda məhkəmə orqanları tərəfindən tanına bilər.

Azərbaycana uyğunlaşma:

Əgər mövcud qanunvericiliyimizdə (CPM) hüquqi şəxslər üçün də pulsuz hüquqi yardımın təmin edilməsini ehtiva edən ayrıca norma əlavə olunarsa, bu zaman 19-cu maddənin tətbiqi çərçivəsi genişləndirilə və yaxud 487-3-cü maddədə pulsuz hüquqi yardım barəsində konkret müddəə daxil edilə bilər. Mövcud maddələrin hər birində “fiziki şəxslər” ifadəsinin “fiziki və hüquqi şəxslər” şəklində dəyişdirilməsi yolu ilə də qismən uyğunlaşdırma aparmaq mümkündür.

2. Mütləq müdafiə konsepsiyası, sanksiyaların ağırlığı və prosessual maraqlar

Hüquqi şəxsin müdafiə hüququnun mühüm aspektlərindən biri də “mütləq müdafiə” institutudur. Bu institut ədəbiyyatlarda subyektə müdafiəçinin iştirakı olmadan prosesin davam etdirilməsinə icazə verməyən, məcburi hüquqi yardım mexanizmi kimi nəzərdə tutulur (Tibitanzlova). Azərbaycan qanunvericiliyində (CPM-in 92, 93, 99 və digər maddələrində) mütləq müdafiəyə dair göstəricilər əsasən fiziki şəxslərin hüquqları ilə əlaqələndirilsə də, hüquqi şəxslər üçün xüsusi tənzimləmə nəzərdə tutulmayıb.

Sanksiyaların ağırlığı və müdafiə zərurəti

Azərbaycan qanunvericiliyində hüquqi şəxslərə tətbiq edilə bilən cəzalar (məsələn, təşkilatın ləğvi, böyük məbləğdə cərimələr, geniş fəaliyyət qadağası və s.) bir sıra hallarda fiziki şəxslərə tətbiq olunan ciddi sanksiyalarla funksional olaraq müqayisə edilə biləcək dərəcədə ağır nəticələr doğurur. Bu, aktual problemə çevrilə bilər. Müqayisə üçün qeyd edək ki, “hüquqi şəxslərə mütləq müdafiənin tətbiq olunmadığı”nın qeyd olunduğu Çexiya qanunvericiliyinin yanaşması doktrinada geniş tənqid hədəfinə çevrilib; burada bildirilir ki, hüquqi şəxsə ağır cinayət-hüquqi tədbirlər (məsələn, hüquqi şəxsin ləğvi, böyük məbləğli cərimələr və s.) tətbiq oluna biləcəyi halda, müdafiə hüququ məhdudlaşdırıla bilməz (Kolesar, 2010, s. 28-30).

Çünki hüquqi şəxs də cinayət prosesi nəticəsində mövcudluğunu itirmək və ya ciddi iqtisadi zərərə məruz qalmaq təhlükəsi ilə üzləşə bilər. Belə olan halda, hüquqi şəxslərin də mütləq müdafiə institutundan istifadə etməsinə imkan verilməməsi həm prosessual bərabərliyin pozulması, həm də konstitusion-hüquqi əsasların sarsıtılması ehtimalını gücləndirir (Jelinek, 2014, s. 622).

Prosessual maraqlar və üçüncü şəxslərə təsir

Bundan əlavə, hüquqi şəxsə təbiiq edilən məhdudiyətlər və ya sanksiyalar təkcə həmin qurumun fəaliyyət sahəsini məhdudlaşdırmır, həm də üçüncü şəxslərin (əlaqədar işçilər, tədarükçülər, tərəfdaşlar və s.) maraqlarına ciddi təsir göstərə bilər (Neet, s. 171-178). Məsələn, bank hesablarının dondurulması əməkdaşların maaş almamasına, nəticədə işçilərin iş yerlərini itirməsinə səbəb ola bilər. Bu isə bütövlükdə hüquqi və sosial-iqtisadi münasibətlərə mənfi təsir göstərir. Nəticə etibarilə, müdafiənin (xüsusilə pulsuz müdafiənin) hüquqi şəxslərə əlçatanlığı ədalətli məhkəmə araşdırması baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir (Polak, s. 160- 171).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi. (2000). *Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi*. (2000, 14 iyul). Bakı, Azərbaycan.
2. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi. (2012, 7 mart). *Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu* (No 314-IVQD). Bakı, Azərbaycan: Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi.
3. *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*. (1995, 12 noyabr). Hüquq Yayın Evi. Bakı, Azərbaycan. (Reprint ed., 2016, s. 92).
4. Cabradek, J. (2021). *Selected problems of criminal proceedings conducted against a legal entity* (Diploma Thesis). Charles University, Faculty of Law. Supervisor of the diploma thesis: doc. JUDr. Bc. Tomáš Gřivna, Ph.D.
5. Jelinek, J. (2014). *Criminal Code and Criminal Procedure with Notes and Case Law: Juvenile Justice Act, Criminal*

- Liability of Legal Entities and Proceedings Against Them Act, Attorney's Tariff* (5th ed., p. 622). Leges.
6. Kolesar, J. (2010). The Adversarial Principle and the Defense of the Defendant in Court Proceedings. *Advocacy Bulletin*, 7-8, 28-30.
 7. Mulak, M. (2011). The Accused and the Right to Defense in the Context of Legal Entities. In M. Pieth & R. Ivory (Eds.), *Corporate Criminal Liability*. Springer, 355-389.
 8. Nett, A. (n.d.). On some peculiarities of criminal proceedings against legal entities. In J. Jelínek (Ed.). *Criminal Code and Criminal Procedure with Notes and Case Law*, 171-178.
 9. Polak, P. (n.d.). Possible problems related to criminal proceedings against legal entities. In J. Jelinek (Ed.). *Criminal Code and Criminal Procedure with Notes and Case Law*, 160-171.
 10. Tibitzanzlova, A. (2018). Necessary defense of a legal entity – yes or no? - Part 1 [Online]. *Advocacy Bulletin*. Retrieved from <http://www.bulletin-advokacie.cz/nutna-obhajoba-pravnicke-osoby-ano-ci-ne-1.cast?browser=mobi>
 11. Vidrna, J. (2019). *Some procedural aspects of the Act on the Criminal Liability of Legal Entities and Proceedings against Them*. Leges.

Oktay Rzayev

Naxçıvan Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0007-6377-255X>

oktay_rzayev@mail.ru

Şəxsi gigiyena qaydalarına əməl etmənin zəruriliyi

***Açar sözlər:** şəxsi gigiyena, idman, idmançı, fiziki gərginlik, dəri örtüyü, güləşçi*

***Keywords:** personal hygiene, sports, athlete, physical stress, skin cover wrestler*

Şəxsi gigiyena qaydalarına riayət edilməsi hər bir idmançı üçün zəruri şərtidir. Əsas gigiyena tələblərinə riayət etməyən adam həm özünün, həm də başqalarının səhətinə ziyan vurur. İdmanla məşğul olmağa başlayarkən bilmək lazımdır ki, şəxsi gigiyena qaydalarına görə, idmançının müntəzəm olaraq yuyunması, bədənini təmiz saxlaması, dişlərinə, saçlarına və dırnaqlarına qulluq etməsi, öz orqanizmini möhkəmləndirməsi nəzərdə tutulur.

Güləşçinin rejimində yuxu xüsusi yer tutur. İdmançının pis yatması, özünü narahat hiss etməsi göstərir ki, onun orqanizmi gərginliklərin öhdəsindən gələ bilmir. Yuxunun daha təm dəyərlili olması üçün ilin bütün fəsilərində pəncərəni və ya nəfəsliliyi açıq saxlamaq lazımdır. Otaqda havanın temperaturu 17-18 dərəcədən çox olmamalıdır. Fiziki gərginlikdən və ya qida qəbul edəndən dərhal sonra yatağa uzanmaq məsləhət görülür. Yatağın təmizliyinə fikir vermək lazımdır, yataq ağını dəyişərkən döşəyi və yorğanı çırpmaq, onları tez-tez açıq havada saxlamaq məsləhət görülür. Yaxşı olar ki, sağ böyür üstündə

yatasınız və başınızı yorğanla örtməyəsiniz. Əgər siz yuxudan tez oyanmışsınızsa, çarpayıda uzanıb qalmayın, yerinizdən qalxıb səhər gimnastikası ilə məşğul olmağa başlayın (Kazımov, 2005).

Dəri örtüyünün təmizliyinə xüsusilə diqqət yetirmək lazımdır, çünki ətraf mühit ən çox dəriyə təsir göstərir, dərinin səthində isə piy və tər vəziləri olur. Tərdə və dərinin piyində toz və xəstəliktörədicilə mikrobalar yığılıb qalır. Müntəzəm olaraq isti su, sabun və kisə ilə yuyunmaq dəriyə qulluğun əsasıdır.

Dırnaqların gigiyenası cüdoçular üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Siz rəqibinizi tutarkən uzun dırnaqlarınız sına bilər. Bundan əlavə, uzun dırnaqların altında çirk toplandığı üçün onlar rəqibinizə ciddi zədə vura bilər. Dırnaqlar hər gün sabun və fırça ilə yumaq, müntəzəm olaraq onları kəsmək lazımdır.

Saçlara da qulluq etmək vacibdir. Güləşlə məşğul olan adamların saçları həmişə səliqə ilə qırılmış və yaxşıca yuyulmuş olmalıdır.

Dişlərə və ağız boşluğuna qulluq edilməsi də şəxsi gigiyenada böyük əhəmiyyətə malikdir. Xəstə dişlər çox vaxt mədəbağırsağ traktının pozulmasına və yoluxucu xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur. Dişləri hər gün 1-2 dəqiqə ərzində həm bayır, həm də içəri tərəfdən pasta ilə yumaq sizdən ötrü normaya çevrilməlidir. Diş fırçası adətən damaqlardan dişlərə doğru hərəkət edir. Qaynar və soyuq qidamı kəskin növbələşdirməkdən çəkinmək lazımdır. İldə ən azı iki dəfə stomotoloq həkimə müraciət edərək, müayinə olunmaq məsləhət görülür (Bağırov, 1977).

Cüdo ilə məşğul olmağa yeni başlayanların soyuqdəyməyə dözümlü olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Biz bu məsələyə nə üçün xüsusi diqqət yetiririk? Ona görə ki, güləşin digər növlərindən fərqli olaraq cüdoda yarışlar və məşqlər ayaqyalın halda

keçirilir və ilk vaxtlarda soyuqdəymə halları tez-tez qarşıya çıxır. Burada yalnız bir məsləhət vərə bilərik – bədəni möhkəmlətmək lazımdır.

Bədəni möhkəmlətməyin əsas prinsipləri - bu işin sistemativ və tədricən görülməsi, bundan ötrü istifadə edilən əsas vasitələr isə günəş, hava və sudur.

Sağlamlaşmaq və möhkəm olmaq üçün qaçış xizəksürmə, konki sürmə, turist səfərləri yaxşı vasitələrdir, çünki bu halda insan uzun müddət açıq havada olur. Lakin yadda saxlayın ki, özünüzü üşümə həddinə çatdırmamalısınız. Üşümə əlamətləri hiss edən kimi otağa keçin, ilıq duş qəbul edin və dəsmalla silinib qurulanın.

İlin isti vaxtlarında hava vannalarını günəş vannaları ilə birləşdirmək məsləhətdir. Günəş şüalarının təsiri ilə maddələr mübadiləsi yaxşılaşır, orqanizmin xəstəliklərə müqavimət qabiliyyəti artır. İlk günlər günəş vannasının müddəti 5-6 dəqiqə olmalıdır. Tədricən bu müddəti gündə 1-2 saata çatdırmaq və bu zaman 10-20 dəqiqə kölgədə fasilə etmək məsləhətdir. Bu prosedurun icrası üçün ən münasib vaxt - yayda səhər saat 8-dən gündüz saat 14-dək, yazda və payızda isə saat 11-dən 14-dəkdir. Əgər günəş vannası qəbul edəndən sonra özünüzü pis hiss edirsinizsə, yuxunuz və iştahanız pozulursa, deməli günəş şüaları sizin orqanizminizə pis təsir göstərir. Belə hallarda proseduru dayandırmaq lazımdır. Yüksək fiziki gərginlikdən sonra da günəş vannaları qəbul etmək məsləhət görülmür (Bolşakov, Novikova, 1985).

Təbii su hövzələrində çimməyə başlayarkən suyun temperaturu 18-20 dərəcə olmalıdır. İlk dəfə çimmə müddəti 4-5 dəqiqədən çox olmamalıdır. Sonradan bu müddəti 15-20 dəqiqəyə çatdırmaq olar. Üşüyənə qədər çimməyin.

Cüdo ilə məşğul olmaq üçün idmançının xüsusi idman ayaqqabısı, kimonosu, yun və pambıq kostyumu olmalıdır

Kimononu öz boyunuza uyğun seçməlisiniz. Gödəkçə budların çox hissəsini, kimononun qolları bazu sümüyün çox hissəsini, şalvar isə baldırın çox hissəsini örtməlidir. Gödəkçə kəmərlə bağlanır, onu nə çox sıx bağlayın, nə də çox sərbəst. Metal və ya plastmas düymələrdən, bədəni zədələyə biləcək elementlərdən istifadə etmək qadağandır. Kişilər şalvarın altından qoruyucu bandaj və ya tuman, qadınlar isə gimnastik çimərlik kostyumunu geyirlər. İdmançı öz kostyumunun salamat və təmiz vəziyyətdə olmasına daim fikir verməlidir. Hər bir məşqdən sonra kostyumu qurutmaq, hər 6-8 məşğələdən sonra onu yumaq lazımdır. Çirkli və ya cırılmış kimonodan istifadə edilməsi etikaya zidd hərəkət sayılır. Açıq havada məşğələlər və ümumi fiziki hazırlıq üçün yayda pambıq kostyum, qışda isə yun və ya pambıq kostyum, küləkdən qorunmaq üçün bolonya tipli parçadan tikilmiş kostyum olmalıdır. Kostyuma zəruri əlavə kimi qışda toxunma yun papaq, yayda isə gündüzlü yüngül papaq olmalıdır. Məşqlər və yarışlar üçün ayaqqabı lazım deyil, lakin tatamidən kənarında hərəkət etmək üçün yüngül tapoçka, eləcə də ümumi fiziki hazırlıq məşğələləri üçün krossovka və ya keda olmalıdır. İdman ayaqqabısı yüngül və rahat olmalı, ayağın ölgüsünə uyğun seçilməlidir. Yaxşı olar ki, iki cüt corab geyəsiniz, onlardan bir cütünün yun corab olması məsləhətdir. Açıq havada məşğələlər üçün nəzərdə tutulmuş idman ayaqqabısında zala girmək olmaz (Əliyev, 2016).

Yadda saxlamalısınız ki, idman ayaqqabısı və idman paltarını məhz idmanla məşğul olmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur və məşq kostyumu geyinmiş halda ictimai yerlərə getmək məsləhət görülmür.

Ədəbiyyat

1. Kazımov, M. A. (2005). *Gigiyena*. Bakı: Təbib nəşriyyatı.
2. Bağırov, N. C. (1977). *Qidalanma gigiyenası praktiki məşğələlərinə rəhbərlik*. Bakı: Maarif nəşriyyatı.
3. Bolşakov, A. M., Novikova, İ. M. (1985). *Obşaya gigiyena*, Moskva.
4. Əliyev, S. (2016). *İdman gigiyenası*. Bakı: Maarif nəşriyyatı.

Nigar Gasimova
Azerbaijan State Pedagogical University
<https://orcid.org/0000-0002-2458-2469>
gasimovanigar90@gmail.com

Mixing Two or More Languages in Conversation

Keywords: *bilinguals, code-switching, code-mixing, dialects, code-meshing, translanguaging*

Açar sözlər: *iki dildə danışanlar, kodun dəyişdirilməsi, kodun qarışdırılması, dialektlər, dillərarası keçid*

Code-switching has been used as umbrella term for all kind of contexts there two or more languages are combined in a conversation, in a turn of a discourse or one sentence. Code-switching occurs when a speaker alternates between two or more languages, or language varieties, in the context of a single conversation. When we are used to speak one language with a friend or family member, it is difficult to switch to another language in other societal situations. Depending on the setting, a multilingual will always assess the situation and try to find out if everyone involved in the conversation understands all the languages that are used. If we share more than one language with our interlocutors, chances are high that we switch between those languages when communicating with them. If we usually speak to a person in one language, it can be difficult to switch to another language when in other societal settings with this person. Code-switching is a conscious process of alternating the languages, with an intention and a social pragmatic consequence. Bilinguals switch languages to accommodate the lan-

guage spoken by their conversational partners. Code-switching is a natural phenomenon in many multilingual societies, where speakers use multiple languages within the same interaction for stylistic reasons – to quote, interject, specify addressee and repeat or explain a message, but also to express a variety of socio psychological affiliations. Some scientists distinguish code-switching and code-mixing: They emphasize that code-switching is the mixing of words, phrases and sentences from two distinct grammatical systems across sentence boundaries within the same speech event, while code-mixing is the embedding of various linguistic units such as affixes, words, phrases and clauses in conversation. Code-switching is when we alternate sentences in a conversation with clear intents to highlight parts of our speech, create a special effect for several reasons:

1. using the right word or expression,
2. filling a linguistic need,
3. marking group identity,
4. excluding or including someone,
5. raising our status etc.

Code-mixing, on the other hand is, when a speaker mixes the codes on morphological level, and – this is what makes it easier to understand the difference with code-switching – without a specific intention, if not the one to transmit the message with a certain pace, to avoid interrupting the flow of the conversation. Code-mixing happens out of linguistic requirements.

Code-mixing refers to the hybridization of two languages and code-switching refers to the movement from one language to another. Many pairs of languages have a hybrid name. Some languages hybridized with English include Spanglish for Spanish, Hindlish for Hindi, and Frenlish for French.

It is a stage of additional language acquisition and learning. Children who grow up with multiple languages naturally mix their languages. They use both languages in a single sentence. And multilingual people do this on a regular basis: they say and use the word that first comes to mind and fits the message, no matter the language it comes from. Code mixing is not a sign that a child or an adult is not learning the languages properly. On the contrary, it is a sign that we are acquiring those languages in a quite systematic way.

With mixing the languages, we prove to naturally find interchangeable elements of the sentence. We can compare this code-mixing to playing with Lego. Imagine we have a box full of Lego in different colors. Each color stays for another language. If we want to build a house, we can choose to build a very colorful house, or build a house with one color only. In other terms, either use one language only, or use more of them. The house in one color stands for a monolingual conversation, the colorful house for a multilingual conversation where we code-mix. What a child that is still acquiring and learning the language is finding out in this playful and intuitive way, are the rules of communication and of grammar. First of all, if the other person doesn't speak all the languages, we will choose the language that they have in common, and if the other person shares more than one language with us, we have the option to use them all. With mixing the languages we do not use the languages randomly, but in a way that will make sense and be understood by the other person. In fact we demonstrate our knowledge of the functions and rules of all the elements of the phrase. Of course, this varies depending on the age and stage of language development of the person mixing the language. The

mixing can be observed on different levels: the phonological, the morphological, lexical and syntactic level.

From a very early age, bilingual children make conceptually sensitive linguistic choices that draw on a developing knowledge of their separate language systems, switching languages according to the interlocutor. The sociolinguistic situation contributes significantly to the language use of bilingual children, indicating that language mixing requires a high degree of language awareness and competence rather than reflecting a deficiency in linguistic knowledge. Bilinguals switch languages to accommodate the language spoken by their conversational partners. There is purpose and logic in changing languages. Code-switching and code-mixing serve a variety of functions, such as building and reinforcing solidarity among speakers who share these languages.

Code meshing is an instructional approach that invites multiple languages and language varieties within the classroom. The idea behind this approach is that students who speak other languages and language varieties should be encouraged to share those in the classroom and not be made to feel that their home language or dialect is any less valuable than any other dialect or language. Classrooms that accept only the dominant forms of English as “correct” and “appropriate” can discourage students from diverse backgrounds from participating. It is very important to encourage students to use their home dialects in their classroom writings and then using the students’ work to teach them to be bidialectal. It allows students to reveal and express their perspectives in a personal way. Through the use of code-meshing, teachers are enabled to respect the diversity of the students in their classrooms.

Translanguaging is another term occasionally used to describe the use of two languages. When a child uses translanguaging, he or she uses any and all of his language knowledge, structures, etcetera, to communicate. So when we use a dual-language approach in our assessments, we are allowing for translanguaging. Or, more easily stated, we let kids use both of their languages or language varieties to accomplish tasks. Translanguaging is the same behavior as interacting with other bilinguals, changing language base freely, translating whenever needed, and intermingling one's languages in the form of codeswitching and borrowing. Translanguaging takes the internal perspective of speakers whose own mental grammar has been developed in social interaction with others. In a nutshell, it is allowing the use of any language content and construction for expression.

Sometimes ideas are better expressed in one language than another for people. This can be due to having the vocabulary in one language but not the other. It can also be that the idea is culturally bound. This connection between culture and food is also illustrated in research studies. In this study elementary school students were asked to name all of the foods they could think of. They asked students the same question in different languages on different days. What was so cool about this study is that the students gave roughly the same number of items when asked in Spanish and English but they didn't give the same items. In English, the top items included hamburgers, hot dogs, and French fries. In Spanish some of the top items included tacos, frijoles (beans) and caldo (soup). This shows how closely tied together language and culture are. It's not just a different set of words for saying the same thing, it's a different mode used in different situations.

Şənay İsmayılova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0009-0000-2580-6105>
ismayilshenay94@icloud.com

Qərb dünyasında əlillik və keçdiyi tarixi dövrlər

Açar sözlər: Qərb dünyası, əlillik, yanaşma
Keywords: Western world, disability, approach

Əlillik insanlığın mövcud olduğu qədər qədim bir anlayışdır. İnsan tərəfindən yazılmış tarixdə əlillik uzun müddət ərzində mədəni bir quruluş kimi deyil, daha çox fərdi bir fəlakət, kədərli və aşağılayıcı bir vəziyyət və ya bir damğa kimi qəbul edilmişdir. Tarixi dövrlər ərzində mədəniyyətlərarası münasibətlərin araşdırılması cəmiyyətin bu insanlara dair baxışlarının və onlarla rəftarının nə homogen, nə də statik olmadığını göstərir. Qədim Yunan və Roma mədəniyyətlərində əlilliyi və xəstəliyi olan şəxslər ümumiyyətlə xaric edilmiş və zəif hesab edilmişdir.

Orta əsrlərdə əlillik insanın və ya onun əcdadlarının günahına və ya səhv davranışına görə Tanrı tərəfindən verilən bir cəza, şeytanın işi kimi görürdülər. Əlillik fərdin uğursuzluğu, qüsuru və ya nöqsanı hesab olunurdu. Bu insanlar qorxulu, damğalanmış, cəmiyyətdən uzaqlaşdırılmış, istismara məruz qalmış və ya hətta məhkum edilmişdilər.

Uğursuz iş və həyat şəraitinin əsasını təşkil edən Sənaye İnqilabı dövründə yeni çətinliklər ortaya çıxmış, bu işə əlillərin kateqoriyalaşdırılmasına səbəb olmuşdur. Çox sayda insan ağır şərtlər altında yaşamağa məcbur edilmişdir. Bu dövrdə istehsala

töhfə verə biləcəklərinə baxmayaraq, əlillər əmək bazarından kənarlaşdırılaraq marginallaşdırılmışdır.

Sənaye İnqilabından sonra, XIX əsrə qədər əlillər və yoxsullar Avropanın müxtəlif ölkələrində müxtəlif qanunlarla qorunmuş, onların müalicə və baxımı dövlət tərəfindən qarşılamağa başlanmışdır. Lakin kapitalizmin inkişafı, əlillər və yoxsulların işçi kimi qəbul edilməsinə gətirib çıxarmış və dövlət dəstəyi onların iş həyatına daxil edilməsi ilə davam etdirilmişdir. Avropa ölkələri xüsusilə XIX əsrin sonlarına doğru əlillərin təhsilini dövlət məsuliyyəti kimi qəbul etməyə başlamışdır (Demirci-Akyol, 2013, s. 35). Eyni zamanda, Avropada əlillərə verilən maaşların institutlaşdırılması da XIX əsrin ortalarında həyata keçirilmişdir (Demirci-Akyol, 2013, s. 39). Lakin XIX əsrin sonlarında Qərbdə sosial darvinizmin yayılması əlillərə göstərilən baxım, müalicə və təhsil müəssisələrinə mənfi təsir göstərmişdir. Sosial darvinizmə görə, zəif fərdlər təbii seleksiya nəticəsində yox olur (Köse, 2014: 88). Əlillərin üstün irqin yaranmasına mane olduğunu düşünənlər, onların həyat müddəti baxımından ayrı-seçkiliyə məruz qalması üçün 1896-cı ildə “Baxım və Nəzarət üzrə Milli Birlik” adlı bir təzyiq qrupu yaratmışdır (Köse, 2014, s. 88).

Əlillik məsələsinin beynəlxalq gündəmə çevrilməsi, Dünya Müharibələri sonrası əlil əhalinin əhəmiyyətli dərəcədə artması ilə reallaşmışdır. Sənayeləşmənin yüksəlişi, XX əsrin əvvəllərində əlillik mövzusunda cəmiyyətin daha çox məlumatlanmasına xidmət etmişdir. Sənaye qəzaları və ya peşə riskləri fiziki əlilliyi artan bir sosial narahatlıq halına gətirmişdir. 1900-cü illərin əvvəllərində ABŞ-da işləyən əhalidən beş yüz mindən çox insan işlərinin nəticəsi olaraq fiziki əlil olmuş, hər il bu rəqəmə on dörd mindən çox insan əlavə olunmuşdur. 1920-ci ildə ABŞ-ın demək olar ki, bütün ştatları kompensasiya qanunları qəbul

etmişdir. I Dünya Müharibəsi fiziki əlilliyə diqqəti yönəldərkən, yüz iyirmi üç mindən çox amerikalı müharibədən fiziki əlilliklə geri dönmüşdür. Avropada isə əlil insanların sayı daha çox olmuşdur. Məsələn, Almaniya müharibənin bitməsindən on il sonra yeddi yüz əlli mindən çox müharibə qazisinə maaş ödəyirdi.

II Dünya Müharibəsi sonrası “inteqrasiya” və “normallaşdırma” anlayışlarının yüksəlişi ilə yeni bir fikir formalaşmış və nəticədə müharibədən çıxmış ölkələrdə yaranan işçi qüvvəsi çatışmazlığı əlil fərdlərlə kompensasiya edilmişdir. Əlillərin bəcarıqlarının dərk edilməsi ilə reabilitasiya daha da əhəmiyyət qazanmışdır (Çarkçı, 2011, s. 30). Peşə reabilitasiyası və texniki təhsilin vacibliyi isə əlillərin işləyə biləcəyi sahələrin müəyyən edilməsi ilə ortaya çıxmışdır. II Dünya Müharibəsi qazilərinin reabilitasiyadan əlavə uzunmüddətli rifah üçün təzyiq göstərməsi, əlil hüquqları sahəsində irəliləyişlərə səbəb olmuşdur.

Dövrün başqa bir mühüm hadisəsi isə Nazi Soyqırımı olmuşdur. Almaniya Nazi hökuməti 1930-1940-cı illərdə “faydasız yeyicilər” (useless eaters) adlandırdığı əlillər və bir sıra etnik qruplara qarşı soyqırımı həyata keçirmişdir. Müxtəlif qanunlarla əlillərin cəmiyyət həyatından təcrid edilməsinə yönəlmiş siyasət aparılmışdır (Çarkçı, 2011, s. 22). Məsələn, Hitler dövrü Almaniyasında 1933-cü ildə qəbul edilən bir qanuna əsasən, zehni və ya fiziki əlillərin bu vəziyyətlərini genetik olaraq gələcək nəsillərə ötürməmələri üçün uşaq sahibi olmaları qadağan edilmişdir.

II Dünya Müharibəsi illərində isə fərqli etnik qruplara mənsub milyonlarla yaşlı və əlil insan, hətta Alman irqindən olan təxminən iki yüz yetmiş min alman və avstriyalı öldürülmüşdür (Çarkçı, 2011, s. 23). Hitler'in sağlam bir nəsil yaratmaq xəyallarına uyğun gəlməyən əlillər məhv edilmişdir. Almaniya Nazilərin əlilləri ilk dəfə öldürdükləri illərdə, digər Qərbi ölkələ-

rində də əlillərə qarşı insan ləyaqətinə zidd tətbiqlər həyata keçirilirdi. Digər tərəfdən, kütləvi eutanasiyanın tətbiqindən sonra İngiltərə, Avropa ölkələri və ABŞ kimi inkişaf etmiş ölkələrin siyasətlərində daha yumşaq yanaşmalar olduğu bildirilməkdədir. Bu yanaşmanın; dövlət, könüllü təşkilatlar və artan sayda peşəkar yardımsevərlərin təmin etdiyi xidmətlər vasitəsilə, ənənəvi əlillik anlayışındakı boşluğu tamamlayan cəmiyyət əsaslı bir yayılmaya səbəb olduğu deyilir.

18-ci və 19-cu əsrlərdə müxtəlif yardım qurumlarının və fərdi ianələrin köməyi ilə reabilitasiya mərkəzləri, məktəblər və kitabxanalar kimi təhsil və mədəniyyət sahələrində fəaliyyətlər həyata keçirilsə də, 1950-ci illərə qədər əlil şəxslər qanuni hüquq sahibi olmamış və qorunmamışlar. ABŞ-da həyata keçirilən İnsan Hüquqları Hərəkətinə qədər ədalətli sosial qoruma əldə edə bilməyən əlillər, təəssüf ki, 20-ci əsrin sonlarına qədər, çox vaxt istənməyən və vəziyyətləri ilə əlaqəsiz şəkildə, təcrid edici bir təsnifata məruz qalmışdır. 10 dekabr 1948-ci il Parisdə Birləmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası tərəfindən Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi qəbul edilmiş və əsas insan hüquqlarının ümumdünya miqyasında qorunmasını təsbit etmişdir. 1950-ci illərdə cəmiyyətlərdə demokratiya və insan hüquqları məsələlərinə diqqət ayrılmağa başlanmasından sonra, əlillik anlayışı beynəlxalq səviyyədə daha çox müzakirə edilən bir problemə çevrilmişdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə, əlil fərdlərin cəmiyyətə uyğunlaşmalarını təmin etmək məqsədilə, əlillərin cəmiyyətdə digər insanlarla bərabər hüquqlara malik olduğu və əsas hüquqlardan yararlanması gərəkdiyi barədə müxtəlif tədbirlər alınmışdır (Çarkçı, 2011, s. 30). İngiltərə və ABŞ kimi bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə 1960-cı illərin sonlarına doğru əlillərə yönəlmiş təşkilatlar “əlilliyi” yenidən tərif etməyə başlamışdır. Bu illərə qədər tibbi bir yanaşma ilə ələ alınan

əlillik, bu illərdən sonra sosial yönü vurğulanaraq ələ alınmağa başlanmışdır. Yeni yanaşma sosial model olaraq adlandırılmış və ABŞ, Fransa, İngiltərə kimi inkişaf etmiş ölkələrin və beynəlxalq təşkilatların (xüsusilə BMT və ona bağlı qurumların) əlillərə dair siyasətlərinə də yansımasıdır (Çarkçı, 2011, s. 31).

Əlillərə yönələn yanaşma, tutum və tətbiqləri dəyişdirən akademik bir amil isə əlillik tədqiqatlarıdır. Əlillik tədqiqatları, əlilliyin funksionallığı baxımından məntiqi əsaslara dayalı olaraq ortaya çıxmış. 2006-cı ildə BMT-nin “Əlillərin Hüquqları Konvensiyası” qəbul edilərək, əlil şəxslərin hüquqlarını qorumağa yönəlmiş beynəlxalq bir çərçivə yaradılmışdır. Əlil Hüquqları Hərəkatı ilə əlillərin rollarında və dövlət siyasətlərində əhəmiyyətli bir dəyişiklik baş vermişdir. Əlil Hüquqları Hərəkatı sonrası həyata keçirilən akademik kəşflər və təşəbbüslər, əlilliyi sosial, siyasi və mədəni bir hadisə olaraq dərk edən yeni bir paradigma ilə nəticələnmişdir. Əlilliyin tibbi tərəfləri ilə ələ alınmasından daha çox, əlilliyin əsaslı tərəfləri olaraq sosial və siyasi əhəmiyyətini vurğulayan yeni bir çərçivə çəkmək, şübhəsiz, müasir sosial siyasət baxımından vacib bir addım olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçi Akyol, E. (2013). “Sultan II Əbdülhəmid Dövründə Sosial Siyasət Tətbiqləri”, Sosial Elmlər, 13-cü İl, Sayı 31, 33-47. Siyasət
2. Kose, H. (2014). “Əlillərin Xronoloji Tarixi və Təhsili”, Əlillərin Təhsilinin Tarixi İnkişafı, (İstanbul: İstanbul MEB Yayınları), 56-100.
3. Çarkçı, S. (2011). Əlillərin Peşə Təhsili və Məşğulluğu, Nəşr olunmamış Magistrlik dissertasiyası, Universitet, SBE, İstanbul.

Səkinə Babayeva

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant

UOT: 792

<https://orcid.org/0009-0004-2608-6970>

babayevas.1008@gmail.com

Azərbaycanın teatr menecmentində müasir texnologiyalardan istifadə

***Açar sözlər:** Azərbaycan teatırı, müasir texnologiyalar,
online bilet, rəqəmsal marketing*

***Keywords:** Azerbaijani theater, modern technologies, online
ticket, digital marketing*

Teatr uzun müddət Azərbaycanın zəngin tarixini və bədii ifadəsini əks etdirən Azərbaycanın mədəni irsinin mühüm tərkib hissəsi olmuşdur. Bununla belə, bir çox digər sektorlar kimi, teatr sənayesi də xüsusilə qloballaşma və rəqəmsal inqilab fonunda çoxsaylı problemlərlə üzləşmişdir. Müasir texnologiyaların gəlişi operativ səmərəliliyi artırmaq, tamaşaçıların cəlbini yaxşılaşdırmaq və əhatə dairəsini genişləndirmək üçün teatr idarəçiliyinə yeni imkanlar təqdim edir. Bu araşdırma Azərbaycanda teatr idarəçiliyində texnologiyanın çoxsaxəli rolunu araşdırmaq, onun tətbiqi ilə bağlı həm faydaları, həm də çətinlikləri vurğulamaq məqsədi daşıyır.

Azərbaycanda teatr idarəçiliyinin hazırkı vəziyyətini anlamaq üçün tarixi konteksti nəzərə almaq vacibdir. Azərbaycan teatrının kökləri 19-cu əsrə, 1873-cü ildə Bakıda ilk peşəkar teatrın yaradılmasına gedib çıxır. Bu illər ərzində teatr

cəmiyyətdəki dəyişiklikləri və mədəni dəyişiklikləri əks etdirən təkamül yolu keçmişdir. Sovet dövrü incəsənətə əhəmiyyətli dövlət dəstəyi gətirdi, lakin müstəqillikdən sonrakı dövrdə bədii ifadənin şaxələndirilməsi və innovativ idarəetmə təcrübələrinə artan ehtiyac müşahidə olundu. Bu tarixi fon teatr idarəçiliyində müasir texnologiyaların tətbiqi üçün zəmin yaratdı (UNESCO, 2023).

Müasir teatr idarəçiliyində texnologiyanın rolu: Müasir teatr menecmenti istehsalın planlaşdırılması, marketing, tamaşaçıların inkişafı və maliyyə menecmenti də daxil olmaqla geniş fəaliyyət spektrini əhatə edir. Texnologiyanın bu sahələrə inteqrasiyası rəqabətə davamlı və aktuallığını qoruyub saxlamaq istəyən teatrlar üçün getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda onlayn bilet sistemləri, müştəri münasibətlərinin idarə edilməsi proqram təminatı və rəqəmsal marketing alətləri kimi texnologiyaların tətbiqi teatrların fəaliyyət tərzini dəyişib. Bu texnologiyalar təkcə prosesləri sadələşdirmir, həm də ümumi auditoriya təcrübəsini artırır (Smith, 2021).

Onlayn Bilet Sistemləri: Teatr idarəçiliyində ən mühüm irəliləyişlərdən biri onlayn bilet sistemlərinin tətbiqi olmuşdur. Azərbaycanda teatrlar tamaşaçılara onlayn bilet almağa imkan verən, fiziki kassalara ehtiyacı azaldan və əlçatanlığı yaxşılaşdıran platformaları qəbul etməyə başlayıb. Bu dəyişiklik rəqəmsal əməliyyatlara üstünlük verən daha gənc auditoriyaya çatmaqda xüsusilə faydalı olmuşdur. Bundan əlavə, onlayn bilet sistemləri teatr menecerlərinə satış tendensiyalarını, tamaşaçı seçimlərini və demoqrafik məlumatları izləməyə imkan verən dəyərli məlumat analitikası təqdim edir. Bu məlumatlar marketing strategiyaları və proqramlaşdırma qərarları haqqında məlumat verə bilər və nəticədə davamiyyətin və gəlirin artmasına səbəb olur (Cəfərov, 2023).

Rəqəmsal Marketing Strategiyaları: Rəqəmsal marketingin yüksəlişi teatrların öz məhsullarını necə təbliğ etdiyini dəyişirdi. Azərbaycanda teatr şirkətləri potensial tamaşaçılara çatmaq üçün sosial media platformalarından, e-poçt marketingindən və axtarış sisteminin optimallaşdırılmasından (SEO) getdikcə daha çox istifadə edirlər. Xüsusilə sosial media, teatrlara pərdəarxası məzmunu paylaşmağa, pərəstişkarları ilə ünsiyyət qurmağa və cəmiyyət hissi yaratmağa imkan verən güclü bir əlaqə vasitəsinə çevrildi (Hüseynli, 2023).

Marketing və auditoriya cəlb edilməsi ilə yanaşı, texnologiya istehsalın idarə edilməsində həlledici rol oynayır. Layihələrin idarə edilməsi proqramlarından və rəqəmsal əməkdaşlıq alətlərindən istifadə Azərbaycanda teatr tamaşalarının planlaşdırılması və icrasını asanlaşdırıb. Bu texnologiyalar istehsal qruplarına effektiv ünsiyyət qurmağa, resursları bölüşməyə və vaxt qrafiklərini idarə etməyə imkan verir və nəticədə daha səmərəli və uğurlu istehsala gətirib çıxarır.

Teatr idarəçiliyində texnologiyanın mənimsənilməsinin çətinlikləri: Texnologiyanın mənimsənilməsi ilə bağlı çoxsaylı üstünlüklərə baxmayaraq, Azərbaycanda teatrlar bir sıra problemlərlə üzləşirlər. Əhəmiyyətli maneələrdən biri rəqəmsal uçurumdur, çünki əhalinin bütün təbəqələrinin texnologiyaya bərabər çıxışı yoxdur. Bu fərq rəqəmsal marketing söylərinin və onlayn bilet sistemlərinin effektivliyini məhdudlaşdırır. Bundan əlavə, texnoloji dəyişikliyin sürətli tempi yeni alətləri effektiv şəkildə tətbiq etmək və istifadə etmək üçün lazımı bacarıq və təlimə malik olmayan teatr menecerləri üçün ağır ola bilər. Bundan əlavə, bir çox teatrların üzləşdiyi maliyyə məhdudiyyətləri onların müasir texnologiyalara sərmayə qoymaq imkanlarına mane ola bilər (Abbaszadə, 2023).

Gələcəyə baxanda Azərbaycan teatr idarəçiliyində texnologiyanın gələcəyi ümidverici görünür. Rəqəmsal savadlılıq təkmilləşməyə davam etdikcə və texnologiyaya çıxış genişləndikcə, teatrların əməliyyat səmərəliliyi və tamaşaçıların cəlb edilməsi üçün müasir vasitələrdən istifadə etmək imkanları genişlənəcək. Virtual reallıq (VR) və genişlənməmiş reallıq (AR) kimi innovativ texnologiyaların davamlı inkişafı teatr təcrübəsini artırmaq üçün maraqlı imkanlar təqdim edir. Bundan əlavə, teatrlar və texnologiya şirkətləri arasında əməkdaşlıq potensialı Azərbaycan teatr sektorunun unikal ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış sifarişli həllərin yaradılmasına gətirib çıxara bilər.

Yekun olaraq qeyd edək ki, Azərbaycanda teatr idarəçiliyində müasir texnologiyalardan istifadə sənayeni transformasiya etmək, əməliyyat səmərəliliyini, tamaşaçı cəlbini və ümumi bədii ifadəni artırmaq potensialına malikdir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynli, B. (2023). *Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrı*. Rəqəmsal Marketing Strategiyaları üzrə İllik Hesabat.
2. Cəfərov, E. (2023). *Bakı Teatrı*. Onlayn Bilet Sisteminin Tətbiqi: Case Study.
3. UNESCO. (2023). *Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi*. Mədəniyyət Siyasəti və Rəqəmsal Transformasiya.
4. Abbaszadə, V. (2023). *Teatr meneceri ilə müsahibə*. Bakı, Azərbaycan. Teatr Menecmentində Texnologiyanın Qəbul Edilməsi üzrə Insights.
5. Smith, J. (2021). *İfaçılıq Sənətində Rəqəmsal İnqilab: Qlobal Perspektiv*. Routledge.

Mehriban Şirəliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0001-5992-6233>
mehriban.sireliyeva01@mail.ru

Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrinin idarə edilməsində tələbələrin iştirakı: qanunvericilik və praktika

Açar sözlər: tələbə, idarəetmə, universitet, tələbə klubları, inkişaf

Keywords: student, management, university, student clubs, development

Universitet idarəçiliyində tələbələrin rolu və iştirakı, ali təhsil müəssisələrinin demokratikləşməsi və effektiv idarəetmə proseslərinin təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tələbələrin qərar qəbuletmə prosesində fəal iştirakı, təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsi və universitet həyatının müxtəlif aspektlərinin inkişafına töhfə verir. Ali təhsil müəssisələrinin idarəetmə strukturu adətən rektor, prorektorlar, dekanlar və müxtəlif idarə heyətlərindən ibarət olur. Bu strukturların əsas məqsədi universitetin strateji inkişafını təmin etmək, tədris və tədqiqat fəaliyyətlərini koordinasiya etməkdir. Bununla yanaşı, tələbələrin də bu strukturlarda təmsil olunması, onların ehtiyac və maraqlarının nəzərə alınmasına imkan yaradır.

Hazırda ali təhsil müəssisələrinin idarəetmə sistemində tələbələrin iştirakı həm Azərbaycan, həm də beynəlxalq təcrübədə müasir təhsil siyasətinin vacib istiqamətlərindən biridir. Azər-

baycanda ali təhsil müəssisələrinin idarə edilməsində tələbələrin rolunu tənzimləyən normativ-hüquqi aktlar, əsasən, demokratik idarəetmə prinsiplərini və tələbə hüquqlarını müdafiə etməyi nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikasının “**Təhsil haqqında**” **Qanunun 1-ci fəsl**i – Ümumi müdəalər hissəsinin 3-cü maddəsinə əsasən, bir sıra prinsiplər qeyd edilmişdir. Bu prinsiplər təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri kimi vurğulanmışdır. Maddə 3.0.2-də qeyd edilən demokratiklik prinsipinə əsasən, təhsilin idarə edilməsində təhsilalanların səlahiyyət və azadlıqları genişləndirilməlidir (Azərbaycan Respublikasının Qanunu).

Azərbaycan Respublikasının “**Təhsil haqqında**” **Qanunun 30-cu maddəsində** təhsil müəssisələrinin demokratiklik prinsipləri əsasında idarə edilməsi qeyd olunur. Bu məqsədlə təhsil müəssisəsinin idarə olunmasında müəssisə daxilində idarə və özünüidarə orqanları yaradıla bilər. İdarə və özünüidarə orqanlarına ümumi yığıncaq, himayəçilər, elmi, elmi-metodiki, pedaqoji, məktəb, valideynlər, təhsilalanlar, qəyyumlar şuraları və s. aiddir (Azərbaycan Respublikasının Qanunu).

Azərbaycan Respublikasının “**Təhsil haqqında**” **Qanunun 32-ci maddəsində** təhsilalanların hüquq və vəzifələri qeyd edilmişdir. 32.3.16-cı bəndinə əsasən təhsilalanlar təhsil prosesinin təşkilində və idarə olunmasında fəal iştirak hüququna malikdir, bununla yanaşı öz fikir və mülahizələrini sərbəst ifadə edə bilər. Eyni maddənin 32.3.17-ci bəndinə əsasən təhsilalanlar müəssisə daxilində elmi, ictimai, sosial və mədəni həyatında, elmi dərnəklərin, cəmiyyətlərin, assosiasiyaların, birliklərin və digər təşkilatların yaradılmasında iştirak edə bilər (Azərbaycan Respublikasının Qanunu).

“**Ali təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramı**” sənədində ATM-lərin idarə olunması haqqında bir sıra bəndlər

qeyd edilmişdir. 3.1 bəndinin məzmununa əsasən ATM-lər aşkarlıq, şəffaflıq, demokratiklik prinsipləri əsasında idarə olunur. 3.2 bəndinə görə ATM-lərin idarə olunması zamanı idarə və özünüidarə orqanları yaradıla bilər. İdarə və özünüidarə orqanları dedikdə onların tərkibində təhsilalanlar da yer tutur (Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarı).

Ali Təhsil Müəssisələrinin Nümunəvi Nizamnaməsi sənədində qeyd olunur: “Ali təhsil müəssisəsinin idarə olunmasında demokratikliyi və şəffaflığı təmin etmək məqsədi ilə təhsil müəssisəsində idarə və özünüidarə orqanları (ümumi yığıncaq, himayəçilər, elmi, elmi-metodiki, pedaqoji, təhsilalanlar, qəyyumlar şuraları və s.) yaradıla bilər”. Biz Nizamnaməyə əsasən deyə bilərik ki, tələbələr ali təhsil müəssisəsində tədris prosesi ilə bağlı qərarların qəbul edilməsində iştirak edə bilən əsas tərəfdaşlardan biridir. Burada təhsilalanların rolu və onların təşkilatlarda iştirakının təşviq edilməsi vurğulanır. Eyniadlı **Nizamnamənin 6.2 bəndində** tələbələrin təhsil prosesində və təşkilində fəal iştirak hüququna malik olduqları qeyd edilir. Bununla yanaşı, tələbələrin elmi, ictimai, sosial və mədəni həyatlarında, elmi cəmiyyətlərin, dərnəklərin, assosiasiyaların, birliklərin və digər təşkilatların yaradılmasında sərbəst olduqları vurğulanır. Bu proses, tələbələrin təhsil təcrübələrini zənginləşdirir və ali təhsil müəssisələrinin idarəetmə strukturlarında şəffaflığın və demokratik prinsiplərin təmin olunmasına səbəb olur (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı, 2009).

Tələbə özünüidarəetmə strukturları, tələbələrin maraqlarını müdafiə edən və onların universitet həyatında fəal iştirakını təmin edən təşkilatlardır. Bu strukturlar tələbələrin sosial, mədəni və akademik fəaliyyətlərini koordinasiya edir, onların problemlərini universitet rəhbərliyinə çatdırır. Hazırda bir sıra ATM-

lərdə tələbə klubları və təşkilatları fəaliyyət göstərir. Məsələn, Azərbaycan Tibb Universitetində Tələbə Gənclər Təşkilatı tələbələrin müxtəlif sahələrdə inkişafını dəstəkləyir (Azərbaycan Tibb Universitetinin tələbə gənclər təşkilatının). Tələbələrin qərar qəbulətmə prosesində iştirakı, universitetlərin şəffaflığını və hesabatlılığını artırır. Bu iştirak, tədris proqramlarının yenilənməsi, sosial və mədəni tədbirlərin təşkili kimi məsələlərdə tələbələrin fikirlərinin nəzərə alınmasını təmin edir. Məsələn, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC) tələbələrin beynəlxalq təcrübə proqramlarında iştirakını təşviq edərək, onların qərar qəbulətmə bacarıqlarını inkişaf etdirir (UNEC tələbələri üçün beynəlxalq təcrübə proqramı ilə bağlı təqdimat təşkil olunub, 2022).

Azərbaycan ali təhsil sistemində tələbələrin universitet idarəçiliyində iştirakı mövcud qanunvericilik və təşkilati çərçivə daxilində müəyyən olunmuşdur. Bununla belə, tələbələrin idarəetmə mexanizmlərində daha fəal və təsirli iştirakını təmin etmək üçün müəyyən islahatlara ehtiyac var. Mövcud hüquqi çərçivə tələbələrin universitet idarəçiliyində iştirakını təmin edən əsas normativ sənədləri əhatə edir. "Təhsil Haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu tələbələrin akademik azadlıqlarını və təhsil müəssisələrinin idarə olunmasında iştirakını nəzərdə tutsa da, praktikada bu mexanizmlər hələ tam formalaşmayıb. Universitetlərin daxili qaydaları və dövlət proqramları tələbələrin idarəetmədə iştirakını dəstəkləsə də, bu proseslərin tətbiqi əksər hallarda məhdud qalır. Tələbələrin idarəçilikdə iştirakını təmin edən əsas strukturlar Tələbə Gənclər Təşkilatları (TGT), Tələbə Elmi Cəmiyyətləri (TEC) və Beynəlxalq Tələbə Platformalarıdır (AIESEC, ESN və s.). Lakin bu təşkilatların inzibati qərarlara təsir imkanları məhduddur və

onların fəaliyyəti əsasən sosial və akademik tədbirlərlə məhdudlaşır.

Bununla yanaşı, bir sıra problemlər və məhdudiyyətlər tələbələrin universitet idarəçiliyində iştirakını çətinləşdirir. Bunlara hüquqi çərçivənin yetərli olmaması, tələbələrin qərar qəbuletmə prosesində formal iştirakı, institusional mexanizmlərin zəifliyi və tələbələrin bu proseslər barədə məlumatlılıq səviyyəsinin aşağı olması daxildir. Bu problemlərin həlli üçün tələbələrin universitet idarəçiliyinə daha aktiv cəlb olunmasını təmin edəcək islahatlara ehtiyac var. Normativ bazanın gücləndirilməsi, institusional strukturun təkmilləşdirilməsi, tələbələrin hüquq və vəzifələri barədə məlumatlandırılmasının artırılması və idarəetmə sahəsində tələbələr üçün təlimlərin təşkili bu istiqamətdə vacib addımlardır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
<https://e-qanun.az/framework/18343>
2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarı.
https://edu.gov.az/upload/file/NK-qerar/atmlerin-numunevini-nizamnamesi-qerar07-16_01_19.pdf
3. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı. (2009).
<https://e-qanun.az/framework/19531>
4. Azərbaycan Tibb Universitetinin tələbə gənclər təşkilatının.
<https://amu.edu.az/page/2831/telebe-gencler-teskilati>
5. UNEC tələbələri üçün beynəlxalq təcrübə proqramı ilə bağlı təqdimat təşkil olunub. (2022).
<https://news.unec.edu.az/xeber/105-telebe/8736-unec-telebeleri-uchun-beynelxalg-tecrube-programi-ile-bagli-tegdimat-teshkil-olunub>

Məhəmməd Əliyev
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0009-2380-4697>
aliyev.mahammad.1902@atmu.edu.az

Azərbaycanda arxeoloji turizmin inkişaf perspektivləri

Açar sözlər: arxeologiya, mədəni turizm, arxeoturizm, Azərbaycan, inkişaf

Keywords: archaeology, cultural tourism, archaeological tourism, Azerbaijan, development

Arxeoloji turizm, Azərbaycanın zəngin tarixi və mədəni irsinin qorunması və təbliği baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu sahənin inkişafı üçün ilk növbədə arxeoloji yerlərin tədqiqatı önəmlidir. Yeni tapıntıların sənədləşdirilməsi və onların tarixi əhəmiyyətinin işıqlandırılması mütləqdir. Bununla yanaşı, arxeoloji abidələrin qorunması üçün müasir üsulların tətbiq edilməsi vacibdir. Turizm şirkətləri və mütəxəssislər bu abidələrin tanınması və turistlərə təqdim olunmasında mühüm rol oynayır. Arxeoloji turizmin təşviqi üçün təbliğat materiallarının hazırlanması və xüsusi marşrutların yaradılması faydalı olacaqdır. Bu sahənin inkişafı həm Azərbaycanın mədəni irsinin qorunmasına, həm də turizm sektorunun böyüməsinə töhfə verəcəkdir (Aliyev, 2021).

İnfrastrukturun inkişafı, bu sahənin inkişafı üçün əsas şərtlərdən biridir. Arxeoloji yerlərə asan giriş üçün yollar, dayanaqlar, informasiya mərkəzləri və digər turizm infrastrukturu

turları yaradılmalıdır. Ayrıca, arxeoloji yerləri əhatə edən müxtəlif turizm paketləri hazırlanaraq, turistlərə müxtəlif və maraqlı təcrübələr təqdim edilə bilər. Bununla yanaşı, təhsil və maarifləndirmə sahəsində də mühüm addımlar atılmalıdır. Turistlərə arxeologiya və Azərbaycanın tarixi ilə bağlı maarifləndirmə proqramları təşkil etmək bu sahənin inkişafına dəstək ola bilər. Beynəlxalq əməkdaşlıq da vacibdir. Xarici universitetlər və arxeologiya institutları ilə əməkdaşlıq edərək tədqiqat və mübadilə proqramları yaratmaq bu sahəni daha da irəlilədə bilər. Rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi də bu sahədə böyük potensiala malikdir. Virtual turizm və mobil tətbiqlər vasitəsilə arxeoloji yerlər daha əlçatan və cəlbedici hala gətirilə bilər. Bununla yanaşı, mədəniyyət və incəsənət festivalı təşkil edərək arxeoloji tapıntılar ətrafında yerli əhalinin və turistlərin marağını artırmaq da mühüm addımlardan biridir. Bu festivallar, həmçinin, yerli mədəniyyətin yaşadılmasına və təşviqinə kömək edə bilər.

Arxeoloji turizmin inkişafında bir neçə çağırış mövcuddur. İlk növbədə, maliyyə resurslarının çatışmazlığı bu sahənin böyüməsinə maneə törədə bilər. İnfrastrukturun zəifliyi və ictimai fikrin hələ də formalaşmaması da əsas çətinliklərdən biridir. Bu məsələlərlə mübarizə aparmaq üçün maarifləndirmə kampaniyalarının keçirilməsi vacibdir. Həmçinin, arxeoloji turizmə investisiya cəlb etmək üçün maliyyə dəstəyi tapmaq önəmlidir. Bu addımlar, arxeoloji turizmin inkişafına müsbət təsir edəcəkdir (Mustafayev, 2017).

Azərbaycanda arxeoloji turizmin böyük perspektivləri var, çünki ölkəmiz qədim insan məskənlərindən biridir. Məsələn, Azıx mağarası, Şabran və Ağsu şəhərlərinin qalıqları bu sahədə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Yeni Hacıqabul seyrangahı da zəngin irsi nümayiş etdirir. Turizm şirkətləri abidələri tanıtmayaq üçün

səfərlər təşkil edir, xüsusi marşrutlar və nişanlar yaradılır, bukletlər hazırlanır. Arxeoloji turizm, Azərbaycanın mədəni irsini tanıtmaqla yanaşı, iqtisadiyyata müsbət təsir edir və yeni iş imkanları yaradır. Bu sahənin inkişafı mədəni irsin qorunmasına və beynəlxalq tanınmağa kömək edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Aliyev, İ. (2021). *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar və Turizm Potensialı*. Bakı: Nizami Gəncəvi Nəşriyyatı.
2. Mustafayev, A. (2017). *Azərbaycanda Turizm: İqtisadiyyat və İnkişaf*. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.

İsmət Qəribov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0003-0402-5555>
i.garibov02@gmail.com

Qeyri-formal və informal təhsilin əmək bazarında rolu və tanınma mexanizmləri

***Açar sözlər:** ömürboyu öyrənmə, formal təhsil, qeyri-formal təhsil, informal təhsil, tanınma, UNESCO, OECD*

***Keywords:** lifelearnig, formal learnig, non-formal learning, informal learning, recognition, UNESCO, OECD*

Qeyri-formal və informal təhsil rəsmi təhsil sistemindən kənarında baş verən, lakin bilik və bacarıqların inkişafına töhfə verən təhsil formalarıdır. UNESCO-nun tərifinə görə, qeyri-formal təhsil strukturlaşdırılmış və məqsədyönlü şəkildə təşkil olunmuş, lakin rəsmi təhsil sistemində daxil olmayan təhsil formasıdır (OECD, 2020). Bu, kurslar, seminarlar, peşə təlimləri və digər öyrənmə fəaliyyətlərini əhatə edir. İnformal təhsil isə spontan və qeyri-strukturlaşdırılmış şəkildə baş verir və fərdin gündəlik həyatında əldə etdiyi bilik və bacarıqlardan ibarətdir (OECD, 2020).

Rəsmi (formal) təhsildən əsas fərqlər arasında qeyri-formal və informal təhsilin daha elastik olması, fərdi ehtiyaclara uyğunlaşması və fərqli yaş qruplarını əhatə etməsi göstərilə bilər. Formal təhsil daha çox standartlaşdırılmış və sertifikatlaşdırılmış sistemlərə əsaslandığı halda, qeyri-formal və informal

təhsil fərdi bilik və təcrübəyə əsaslanır və işçi qüvvəsinin inkişafına mühüm təsir göstərir (European Commission, 2021).

Beynəlxalq təşkilatlar qeyri-formal və informal təhsilin tanınmasının və qiymətləndirilməsinin əmək bazarına inteqrasiyada mühüm rol oynadığını vurğulayırlar. UNESCO bu təhsil formalarının qanunvericiliyə daxil edilməsinin və tanınma mexanizmlərinin yaradılmasının zəruriliyini qeyd edir. OECD və ILO isə işəgötürənlərin qeyri-formal və informal təhsil yolu ilə əldə edilən bacarıqları dəyərləndirmələrinin vacibliyini bildirirlər (International Labour Organization (ILO), 2020).

Qeyri-formal və informal təhsil əmək bazarında işçi qüvvəsinin bacarıqlarını inkişaf etdirmək və onların rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün mühüm rol oynayır. Bu təhsil formaları ənənəvi ali təhsil və peşə təhsilindən fərqli olaraq, fərdin bilik və bacarıqlarını praktiki mühitdə inkişaf etdirməsinə imkan yaradır. ILO-nun tədqiqatlarına görə, qeyri-formal və informal təhsil vasitəsilə əldə edilən biliklər işçilərin texniki bacarıqlarını artırmaqla yanaşı, onların adaptasiya qabiliyyətini də yüksəldir.

Qeyri-formal və informal təhsilin tanınması, fərdlərin rəsmi təhsil sistemindən kənarında əldə etdikləri bilik və bacarıqların qiymətləndirilməsi və rəsmi şəkildə təsdiqlənməsi prosesidir. Bu yanaşma, ömürboyu öyrənməni təşviq edərək, əmək bazarında rəqabət qabiliyyətini artırır və fərdlərin peşəkar inkişafına dəstək verir. Dünyada qeyri-formal və informal təhsilin tanınması üzrə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Avropa İttifaqı (Aİ) bu sahədə qabaqcıl təcrübəyə malikdir. Aİ-nin "Avropa Təhsil Məkani" çərçivəsində, Avropa Kredit Transfer Sistemi (ECTS) və Avropa Kvalifikasiyalar Çərçivəsi (EQF) kimi alətlər vasitəsilə qeyri-formal təhsilin tanınması asanlaşdırılır. Bu sistemlər, fərdlərin müxtəlif təhsil mühitlərində əldə etdikləri

bilik və bacarıqların standartlaşdırılmış şəkildə qiymətləndirilməsinə imkan verir.

ABŞ və Kanadada isə "Prior Learning Assessment and Recognition" (PLAR) kimi proqramlar vasitəsilə fərdlərin əvvəlki təcrübə və öyrənmələri qiymətləndirilir. Bu yanaşma, iş təcrübəsi və ya qeyri-formal təhsil yolu ilə əldə edilən biliklərin rəsmi olaraq tanınmasına şərait yaradır. Asiya və postsovet ölkələrində də müxtəlif modellər tətbiq olunur. Məsələn, Cənubi Koreyada "Ömürboyu Öyrənmə Sistemi" vasitəsilə fərdlərin qeyri-formal yollarla əldə etdikləri biliklər sertifikatlaşdırılır. Çində isə "Yetkin Təhsilinin Tanınması Sistemi" qeyri-formal təhsilin rəsmi təhsil proqramları ilə əlaqələndirilməsini təmin edir.

Azərbaycanda qeyri-formal və informal təhsilin tanınması sahəsində mühüm addımlar atılmışdır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 5 avqust 2020-ci il tarixli 279 nömrəli qərarı ilə "Vətəndaşların peşə təhsili üzrə qeyri-formal və informal təhsil formaları vasitəsilə əldə etdikləri bilik, bacarıq, səriştə və təcrübənin qiymətləndirilməsi və tanınması" qaydası təsdiq edilmişdir (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı). Bu qayda, fərdlərin rəsmi təhsil almadan qazandıqları peşə bacarıqlarının qiymətləndirilməsi və tanınması prosesini tənzimləyir. Təhsildə Keyfiyyət Təminatı Agentliyi (TKTA) bu sahədə əsas qurum olaraq fəaliyyət göstərir. Agentlik, qeyri-formal və informal təhsilin tanınması prosesini həyata keçirir və bu sahədə beynəlxalq təcrübəni öyrənərək tətbiq edir (Qeyri-formal və informal təhsilin tanınması nə deməkdir və əhəmiyyəti nədir?). Qeyri-formal və informal təhsilin tanınması prosesində bir sıra çətinliklər mövcuddur. Hüquqi və institusional maneələr, tanınma prosesində şəffaflıq və etibarlılıq problemləri, işəgötürənlərin qeyri-formal kvalifi-

kasiyalara münasibəti və maliyyələşdirmə məsələləri əsas çağırışlar sırasındadır. Bu problemlərin həlli üçün beynəlxalq təcrübədən yararlanaraq, hüquqi və institusional islahatların aparılması vacibdir.

Milli tanınma sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması vacibdir. Bunun üçün tanınma prosedurlarını sadələşdirən və şəffaflığı təmin edən normativ aktlar qəbul edilməli, qiymətləndirmə mexanizmləri obyektiv və müstəqil ekspertlər tərəfindən həyata keçirilməlidir. Bu məqsədlə rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edilməli, elektron platformalar yaradılaraq müraciətlərin qəbulu və qiymətləndirilməsi prosesi sürətləndirilməlidir. Eyni zamanda, cəmiyyətin və təhsil alanlarının qeyri-formal və informal təhsilin tanınması barədə məlumatlılığını artırmaq üçün geniş maarifləndirmə kampaniyaları həyata keçirilməlidir. Qeyri-formal və informal təhsilin beynəlxalq səviyyədə qəbul edilməsi və tanınmasının genişləndirilməsi üçün beynəlxalq əməkdaşlıq və uyğunlaşdırma mexanizmləri gücləndirilməlidir. Bu məqsədlə sistem Avropa Kredit Transfer Sistemi (ECTS), Avropa Kvalifikasiyalar Çərçivəsi (EQF) və UNESCO-nun ömürboyu öyrənmə prinsiplərinə uyğunlaşdırılmalı, digər ölkələrlə qarşılıqlı tanınmanı təmin edən əməkdaşlıq müqavilələri imzalanmalıdır. Bundan əlavə, xarici akkreditasiya qurumları ilə əlaqələr qurularaq Azərbaycanda əldə edilən qeyri-formal təhsil sertifikatlarının beynəlxalq səviyyədə qəbul olunması təmin edilməli, qabaqcıl beynəlxalq təcrübələr öyrənilərək yerli şəraitə uyğun tətbiq edilməlidir.

Sertifikatlaşdırma və akkreditasiya sistemlərinin genişləndirilməsi qeyri-formal və informal təhsilin tanınmasını daha effektiv və etibarlı hala gətirəcəkdir. Bu istiqamətdə sertifikatlaşdırma qurumlarının sayı artırılmalı, onların fəaliyyət sahələri

genişləndirilməli və verilən sertifikatların etibarlılığı təmin edilməlidir. Sertifikatlaşdırma proqramlarının müxtəlif sahələri əhatə etməsi üçün çeşidlər artırılmalı, akkreditasiya prosedurları beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmalıdır. Eyni zamanda, bu sahədə nəzarət mexanizmləri gücləndirilməli, sertifikatların əmək bazarında tanınması üçün konkret tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. European Commission. (2021). *Recognition of non-formal and informal learning: Policy and practices*. Retrieved from <https://ec.europa.eu>
2. International Labour Organization (ILO). (2020). *Skills development and lifelong learning: The role of informal and non-formal education in the labour market*. <https://www.ilo.org>
3. OECD. (2020). *Recognition of informal and non-formal learning in OECD countries: Policies and best practices*. Retrieved from <https://www.oecd.org>
4. UNESCO. (2021). *Non-formal education as a driver for lifelong learning and skills development*. Retrieved from <https://www.unesco.org>
5. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı. <https://e-qanun.az/framework/45613>
6. Qeyri-formal və informal təhsilin tanınması nə deməkdir və əhəmiyyəti nədir? <https://tkta.edu.az/p/news/c/qeyri-formal-ve-informal-tehsilin-taninmasi-ne-demekdir-ve-ehemiyeti-nedir>

Nigar Musazadə
Bakı Slavyan Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0007-2453-1905>
nigar.ismayilzada.02@mail.ru

Somerset Moemin «Teatr» əsərinin təhlili

Açar sözlər: *Somerset Moem, modernizm, realizm, psixologiya, teatr*

Keywords: *Somerset Maugham, modernism, realism, psychology, theatre*

Məşhur ingilis yazıçısı, modernizmin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Somerset Moeminin "Teatr" romanı sənət, eşq, şöhrət və insan münasibətləri üzərində qurulmuş bir əsərdir. Əsər insan psixologiyası, sənət aləmi və şəxsi münasibətlər üzərində qurulmuşdur. Roman teatr səhnəsinin arxasında baş verən hadisələri, aktyorların ikili həyatını və şöhrətin insanın daxili dünyasına təsirini əks etdirir.

Əsər teatr aləmində baş verən hadisələri və aktyor həyatının ikiüzlülüyünü göstərir. Şöhrət və şəxsi xoşbəxtlik arasındakı ziddiyyət ön plana çəkilir. Moemin bu əsərində əsas mövzu sənət və şəxsi həyatın bir-birinə qarışmasıdır. Əsərin baş qəhrəmanı olan Culiya Lambert istedadlı, gözəl və uğurlu aktrisadır. O, teatr səhnəsində olduğu kimi real həyatda da müxtəlif rollar oynayır. Moemin burada əsas mesajı insan həyatının özünün də bir növ teatr olduğunu göstərməkdir. Moemin əsərində həyat və teatr arasında güclü paralellər çəkilir. Culiya səhnədə olduğu kimi gündəlik həyatında da hisslərini cilalayıb tamaşaçılarına

(ətrafındakı insanlara) təqdim edir. O, bəzən həqiqi hisslərini gizlədərək, başqalarına fərqli bir sima göstərir. Bu, aktyorların həyatında tez-tez rast gəlinən bir haldır və Moem bu məsələni ustalıqla təsvir edir. Əsər təkcə teatr dünyasını deyil, eyni zamanda cəmiyyətin ümumi davranışlarını da tənqid edir. İnsanların bir-birinə səmimi olmaması, öz mənfəətləri üçün müxtəlif rollar oynaması, emosiyalardan manipulyasiya vasitəsi kimi istifadə edilməsi kimi məsələlər burada qabardılır. Moemin bu əsəri, insanın öz həqiqi mənliliyini tapmasının nə qədər çətin olduğunu göstərir. Culiya Lemberq parlaq və güclü xarakterə malik qadındır. O, həm səhnədə, həm də gündəlik həyatda manipulyasiya bacarığına malikdir. Əsər boyunca o, gənc Tom Fenellə münasibət yaşayır, lakin bu sevgi onun üçün daha çox özünü təsdiqləmə vasitəsidir. Tom isə sadəcə bir gəncdir və Culiya üçün həqiqi bir məna ifadə etmir. Əslində, Culiya özünü həyatının rejissoru kimi görür və insanları istədiyi kimi yönləndirir. İstedadlı aktrisa olan Culiya, öz emosiyalarını tamaşaçıya ötürməkdə ustadır, lakin şəxsi həyatında səmimi olmaqda çətinlik çəkir. O, öz gəncliyini və gözəlliyini itirməklə bağlı qorxularla üzləşir və bu, onun həyatına və qərarlarına təsir edir. Culiyanın Tomla olan münasibəti əslində onun öz eqosunu qidalandırmaq məqsədi daşıyır. Moem teatır bir metafora kimi istifadə edərək, həyatın özünün də bir tamaşa olduğunu vurğulayır. Əsər məşhurluq və peşəkar uğurun insanın daxili dünyasına necə təsir etdiyini tənqid edir. İnsanın öz həqiqi "mən"ini tapmasının çətinliyini və bunun cəmiyyətin gözləntiləri ilə necə toqquşduğunu göstərir.

Somerset Moemin "Teatır" əsəri teatr və real həyat arasındakı sərhədləri araşdıran dərin fəlsəfi əsərdir. Culiya Lemberq obrazı vasitəsilə yazıçı insan psixologiyasının mürəkkəbliyini, şöhrətin və ehtirasın yaratdığı problemləri ustalıqla təsvir edir. Əsər,

oxucunu həm teatr dünyasının cazibədarlığına, həm də bu cazibənin arxasında gizlənən çətinliklərə nəzər salmağa vadar edir. Moemin bu romanı, bir insanın özünü dərk etməsi və həyatın özünün bir tamaşa olması fikrini oxucuya aşılayır.

Nuranə Sultanova
Bakı Slavyan Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0003-8614-7715>
nurane.sultanova15@gmail.com

Müasir təhsildə yeni meyarlar

Açar sözlər: *təhsil, müasir təhsil, demokratik, çoxşaxəli, meyar*
Keywords: *education, modern education, demokratik, multifaceted, criterion*

İlham Əliyev demişdir ki, Azərbaycanın gələcək inkişafı təhsillə bağlıdır.

Həyata keçirilən təhsil isahatlarının təsiri nəticəsində təhsil sahəsində irəliləyişlər baş verdi və Azərbaycanda təhsil özünü möhkəmlətmək istiqamətinə yönəldildi. Təhsildə tələskənliyə yol vermək sonrakı peşmançılığa səbəb olar. Gələcək inkişaf üçün kamil insan yetişdirmək ən vacib şərtlərdəndir. Ümum-bəşəri dəyərlərdən bəhrələnməklə, milli zəminə güvənərək, dünyanın bugünkü tələbi ilə təhsilin inkişafı vacib məsələ kimi qarşıya qoyulur.

Cəmiyyətin tam halında mövcudluğunu və inkişafını əsas sosial sahə kimi təhsil sistemi təmin edir. Artıq təhsil fərqli istiqamətdə inkişaf edir, mahiyyət və məzmun baxımından geri qalmır və bütün fəaliyyətini bir istiqamətə yönləndirir.

Azərbaycan müstəqillik qazanandan sonra təhsil sistemini də milli maraqlara uyğun qurmaq imkanı qazandı. Təhsil sistemini tənzimləyən müvafiq hüquqi bazanı yaratmaq, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında, Azərbaycan Respublikası Prezi-

dentinin 15 iyun 1999-cu il 168 nömrəli sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat proqramı”nda təsbit olunmuş tələbləri, siyasi, iqtisadi və sosial həyatın demokratikləşməsinə əsaslanan dövlət siyasətini həyata keçirməkdən ibarətdir. Pedaqoji yönümdə təlimlə bağlı inkişafa təsir göstərən amillər, yəni, mikromühit, kommunikasiyalar, şəxsi təcrübədən yaranan metodlar, psixoloji durumda səy, maraq, xarakterik xüsusiyyətlər, sosial baxımdan əxlaq, əmək, elm, incəsənət, din və digər dəyərlərin verilməsi də təlimdə əsas dəyərlərdəndir.

Cəmiyyət, gələcəyin düzgün təməllər üzərində qurulmasını təmin etmək üçün təlim və tərbiyə prosesini düzgün istiqamətləndirməklə nail ola bilər. Təhsil, bu vəzifələri meyarlar çərçivəsində milli-mənəvi dəyərləri nəzərə almaqla, inkişaf etmiş qabaqcıl ölkələrdə mövcud olan fəal təlim metodlarından istifadə etməklə həyata keçirməlidir.

Ölkəmizdə təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi, onu inkişaf edəcək cəmiyyətin tələbləri səviyyəsində, dünya təhsil standartları istiqamətində nailiyyətlərin əldə edilməsində, müəyyən materialların toplanması və ümumiləşdirərək onlardan geniş istifadə olunması, Azərbaycanda təhsil sisteminin qurulmasında milli zəmində yeni meyarların tətbiqi böyük əhəmiyyət daşıyır. Təhsilə yeni meyarların tətbiq edilməsi zərurəti cəmiyyətin inkişafından asılıdır.

Afər Nəsirli
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0009-6380-8190>
nesirliafer@gmail.com

Daşınmaz əmlakın iqtisadiyyatı

***Açar sözlər:** daşınmaz əmlak dəyərləndirməsi, bazar təhlili, iqtisadi göstəricilər, faiz dərəcələri, iqtisadi siyasət*

***Keywords:** real estate valuation, market analysis, economic indicators, interest rates, economic policy*

Daşınmaz əmlakın iqtisadiyyatı, əmlak bazarının işləmə prinsiplərini və əmlakın iqtisadi dəyərlərinin necə formalaşdığını öyrənən bir sahədir. Bu sahə, əmlak qiymətlərinin müəyyənəndirilməsində təsirli olan amilləri, o cümlədən iqtisadi göstəriciləri, demoqrafik dəyişiklikləri və hökumət siyasətlərini dərinlən araşdırır. İqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklər, faiz dərəcələri, işsizlik səviyyələri və ümumi iqtisadi inkişaf kimi makroiqtisadi göstəricilər, əmlak bazarına birbaşa təsir göstərir.

Daşınmaz əmlak iqtisadiyyatının araşdırılması, həmçinin şəhərsalma və əmlak inkişafı ilə bağlı qərarların verilməsində mühüm rol oynayır. Bu sahə, şəhər və regional planlaşdırma, infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi, vətəndaşların yaşayış şəraiti və ictimai xidmətlərin yaxşılaşdırılması kimi məsələlərə də toxunur. Beləliklə, daşınmaz əmlakın iqtisadiyyatı, həm fərdi səviyyədə mülkiyyət sahiblərinin, həm də dövlət və özəl sektorların qərar qəbul etmə proseslərində əsaslı məlumatlar təqdim edir.

Daşınmaz əmlak iqtisadiyyatının tədqiqi, əmlakın qiymətləndirilməsi metodlarını və bazar dəyərini necə təyin etmək lazım olduğunu dərinləşdirir. Bu metodlar arasında məsafə analizi, gəlir yanaşması və müqayisəli yanaşma kimi yanaşmalar yer alır. Məsələn, gəlir yanaşması, əmlakın gəlir gətirən potensialını qiymətləndirmək üçün istifadə olunur, bu yanaşma xüsusilə investisiya məqsədli əmlaklar üçün mühümdür (Brown, & Green, 2020).

Makroiqtisadi faktorlar və yerli iqtisadi şərait daşınmaz əmlak bazarına təsir göstərən əsas amillərdir. İqtisadi böhran dövrlərində, məsələn, faiz dərəcələrinin düşməsi ipoteka kreditlərinin daha əlçatan olmasına səbəb ola bilər, bu da əmlak alqı-satqısını artırır. Eyni zamanda, işsizlik dərəcəsinin yüksəlməsi insanların əmlak alma qabiliyyətini azalda bilər, nəticədə əmlak qiymətləri düşə bilər.

Hökumət siyasətləri və təşviqləri də əmlak bazarını formalaşdırır. Məsələn, vergi güzəştləri və maliyyə təşviqləri yeni tikililərin inşasını və əmlak alqı-satqısını stimullaşdırır. Şəhər planlaşdırma qanunları və zəoninq tənzimləmələri isə əmlakın istifadəsi və inkişaf imkanlarını məhdudlaşdırır və ya genişləndirir, bu da əmlakın dəyərinə təsir edir. Əlavə olaraq, demografik dəyişikliklər və ictimai dəyişikliklər də əmlak tələbatını və təklifini təsir edir. Şəhərlərin genişlənməsi, əhali artımı və miqrasiya kimi faktorlar müxtəlif növ əmlaklara olan tələbatı dəyişdirir. Bu tələbat dəyişiklikləri, öz növbəsində, əmlak qiymətlərini, kirayə dərəcələrini və investisiya qərarlarını təsir edir.

Daşınmaz əmlak iqtisadiyyatı həmçinin şəhər və regionların inkişafında mühüm rol oynayır. Bu sahədə edilən tədqiqatlar, şəhərlərin və ərazilərin necə böyüdüyünü, necə dəyişdiyini və bu proseslərin ictimai və iqtisadi nəticələrini dərinlənən anlamağa

imkan verir. Şəhər planlaşdırma və əmlak inkişafı, infrastruktur quruluşları, ictimai xidmətlər və yaşayış mühiti kimi məsələlər bu sahənin araşdırmaları ilə sıx əlaqədardır (Johnson, & Lee, 2019).

Daşınmaz əmlak iqtisadiyyatı, həmçinin ekoloji təsirləri və dayanıqlı inkişaf məsələlərini özündə birləşdirir. Əmlak inkişafı zamanı ekoloji standartlara riayət etmək, təbii resursların qorunması və enerji səmərəliliyinin artırılması kimi amillər, bu sahənin ayrılmaz hissəsidir. Bu baxımdan, "yaşıl bina" təşəbbüsləri və dayanıqlı şəhərsalma layihələri, əmlak sektorunun inkişafında yeni normaya çevrilməkdədir.

Daşınmaz əmlak iqtisadiyyatının araşdırılması, müxtəlif səviyyələrdə məsuliyyətli qərarların qəbul edilməsində mühüm rol oynayır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar, əmlak qiymətlərini, bazar tendensiyalarını və iqtisadi inkişafı anlamaq üçün əsaslı məlumatlar təmin edir. Şəhər və regional planlaşdırmada, infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsində, ictimai və ekoloji siyasətlərin formalaşdırılmasında və iqtisadi rəqabətlik strategiyalarında bu biliklərdən istifadə edilir.

Daşınmaz əmlak iqtisadiyyatının dərinləşdirilməsi, daha davamlı və inklüziv inkişaf modelinin təşviq edilməsinə kömək edə bilər. Əmlak sektorunun sağlam inkişafı, cəmiyyətin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi, iqtisadi dayanıqlılığın qorunması və ekoloji mühitin mühafizəsi üçün zəruridir. Nəticədə, daşınmaz əmlak iqtisadiyyatı, geniş miqyaslı iqtisadi və sosial məsələlərlə sıx əlaqədə olan strateji bir sahə kimi qalır, və bu sahədəki bilik və təcrübələr, gələcəkdəki inkişafın təməlini qurur.

Ədəbiyyat

1. Brown, R., & Green, M. (2020). *Real Estate Economics: A Market Analysis Approach*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
2. Johnson, L., & Lee, K. (2019). *Urban Economics and Real Estate Markets*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Maryam Mukhtarova

Azerbaijan Tourism and Management University
bachelor

<https://orcid.org/0009-0009-6104-6380>

muxtarova.meryem2000@gmail.com

The Impact of Digitalization and Design on the Management of Tourism Projects

Keywords: *digitalization, management, tourism management, project management, User Experience (UX) Design, Artificial Intelligence in Tourism*

Açar sözlər: *rəqəmsallaşma, menecment, turizmin idarə edilməsi, layihələrin idarə edilməsi, İstifadəçi Təcrübəsinin Dizaynı (UX), Turizmdə Süni İntellect*

The tourist sector has seen a significant transformation due to digitalization, which has changed how experiences are created, services are provided, and projects are managed. Sustainable growth, improved customer happiness, and increased efficiency have resulted from the integration of cutting-edge technologies and creative design ideas. Design is essential for developing user-friendly digital platforms, increasing service accessibility, and promoting user engagement. This study, which is backed up by actual data and real-world examples, looks at how design and digitization affect tourist project management.

Early adopters of digital technology, the tourist industry has used them to increase client engagement and streamline operations. According to Statista (Statista, 2024), the global

hospitality business was estimated to be worth \$3.49 trillion in 2021 and is expected to grow to \$4.13 trillion in 2022, indicating a strong rebound. The use of digital tools and platforms is a major factor in this expansion. Strong digital change is demonstrated by the fact that 38.2% of EU tourism businesses sold online in 2022, with Finland and Spain reaching around 60% of the total (European Commission, 2024).

In the field of tourism project management, artificial intelligence (AI) has become a key technology. According to a 2024 survey, 22% of tourists used AI to plan their trips, a 40% rise from the year before (Matador Network, 2024). AI-driven technologies impact the way tourism initiatives are conceived by helping travelers find places, optimize itineraries, and customize experiences. Furthermore, 82% of consumers said they were satisfied with AI-assisted travel planning, demonstrating how successful it is (Matador Network, 2024).

Customer interactions have also been transformed by the development and deployment of digital platforms. Travel services are now easier to use and more accessible thanks to the growth of mobile applications. Revenue from mobile travel apps reached \$296 million in 2021, a 38% rise over the previous year (Statista Digital Market Outlook, 2021). Higher engagement rates are a result of interactive elements, well-designed interfaces, and optimal UX. According to studies, design accounts for 94% of initial impressions on digital platforms (Adobe, 2023). The significance of immersive digital design is further highlighted by the fact that 61% of travelers said they would be more inclined to visit a place if they got a VR preview beforehand (Booking.com, 2023).

Digitalization has improved internal project management procedures in addition to components that interact with

customers. According to Boston Consulting Group (Boston Consulting Group, 2021), nearly half of travel and tourist businesses have effectively finished digital transformations, which is 25% more than the industry average. Better project planning, resource allocation, and real-time data analysis are made possible by the integration of digital tools, which results in better decision-making. Furthermore, efficient management software design, such as interactive data visualization and user-friendly dashboards, increases productivity when managing tourism projects.

The digital divide, however, makes it difficult for these technologies to be adopted uniformly. Some businesses and geographical areas have embraced digital tools, while others have lagged behind because of a lack of funding or infrastructure. The overall effectiveness of tourist initiatives worldwide may be hampered by this discrepancy. Targeted investments and regulations are needed to address this problem and guarantee that all parties involved gain from digital innovations (OECD, 2024). Furthermore, since an over-reliance on technology may lessen the individualized features of travel experiences, it is still imperative to strike a balance between automation and human-centric design.

In summary, tourism project management has been greatly impacted by digitalization and careful design, which has resulted in increased productivity, client happiness, and expansion. The way services are provided and projects are managed has changed as a result of the incorporation of AI, mobile platforms, and immersive design elements. Addressing current issues, such as the digital divide, and keeping up investments in cutting-edge technologies that meet the changing demands of the travel sector

and passengers are crucial if we are to fully realize these advantages.

References

1. Adobe. (2023). *The role of design in digital user engagement: A statistical overview*. Retrieved from adobe.com
2. Boston Consulting Group. (2021). *What the Data Tells Us About Digital Transformation, by Industry*. Retrieved from bcg.com
3. Booking.com. (2023). *Virtual tourism and its influence on travel decisions*. Retrieved from booking.com
4. European Commission. (2024). *Digital transformation levels among EU tourism ecosystem enterprises*. Retrieved from europa.eu
5. Matador Network. (2024). *40% Of Travelers Say This One Tech Tool Helps Them Find New Destinations*. Retrieved from lifewire.com
6. OECD. (2024). *Preparing the tourism workforce for the digital future*. Retrieved from oecd.org
7. Statista. (2024). *Digitalization of the travel industry - statistics & facts*. Retrieved from statista.com
8. Statista Digital Market Outlook. (2021). *Impact of technology on travel and tourism - statistics & facts*. Retrieved from statista.com

Murad Əsgərov
Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
magistrant
<https://orcid.org/0009-0004-5947-4689>
murad.askerov@yahoo.com

Bank sistemlərində sorğu məhdudlaşdırma alqoritmləri və onların tətbiqi

***Açar sözlər:** sorğu məhdudlaşdırma, bank sistemləri, DDoS hücumları, alqoritm, server yüklənməsi, resursların idarə edilməsi*

***Keywords:** rate limiting, bank systems, DDoS attacks, algorithm, server load, resource management*

Bank sistemlərində sorğu məhdudlaşdırma (rate limiting) kritik əhəmiyyət daşıyır. Çünki burada həm təhlükəsizlik, həm də resursların səmərəli idarə olunması vacibdir. Bank servislərinin API-ları və digər maliyyə xidmətləri yüksək həssaslığa malikdir. Buna görə də servislər DDoS (Distributed Denial-of-Service) hücumlarına və sui-istifadə hallarına qarşı müdafiə olunmalıdır. Sorğu məhdudlaşdırma sistemin dayanıqlığını qorumaq, resurslardan effektiv istifadə etmək və serverlərin həddindən artıq yüklənməsinin qarşısını almaq üçün istifadə olunur.

DDoS hücumları eyni anda çox sayda sorğu göndərərək serverin fəaliyyətini dayandırmağa çalışır. Sorğu məhdudlaşdırma bu hücumların qarşısını almaq üçün istifadə edilir. Məsələn, bir istifadəçi eyni IP-dən 1 saniyədə 10-dan çox sorğu göndərə bilməz. Bir xidmətə çox istifadəçi eyni anda daxil olduqda, resursların düzgün şəkildə bölüşdürülməsi vacibdir. Məsələn,

API-larda hər istifadəçiyə müəyyən sayda sorğu limiti qoyulur ki, bir istifadəçi sistemin yavaşlamasına səbəb olmasın. Gələn sorğular nəzarətsiz olarsa, server resursları tükənə bilər. Sorğu məhdudlaşdırmadan istifadə edərək serverlər sabit işlək vəziyyətdə saxlanılır və gözlənilməz yüklənmələrin qarşısı alınır.

Fərqli sorğu məhdudlaşdırma alqoritmləri mövcuddur. Hər bir alqoritm müxtəlif tələblərə və istifadə ssenarilərinə uyğun işləyir. Seçilən metodun effektivliyi sistemin yük balanslaşdırılmasına, istifadəçi təcrübəsinə və təhlükəsizlik tələblərinə birbaşa təsir göstərir. Aşağıda ən çox istifadə edilən sorğu məhdudlaşdırma alqoritmləri və onların üstünlükləri və çatışmazlıqları izah edilir:

1. Sabit Pəncərə (Fixed Window) alqoritm müəyyən zaman intervallarında (məsələn, hər dəqiqə) sorğuları məhdudlaşdıraraq sistemin sabit işləməsinə təmin edir. Məsələn, bir istifadəçi 1 dəqiqə ərzində maksimum 100 sorğu göndərə bilər və yeni dəqiqə başladıqda limit sıfırlanır. Bu metod sadə və effektiv olsa da, sərhəd problemləri yarada bilər – yəni pəncərə yeniləndikdə birdən-birə çox sayda sorğu göndərilə bilər ki, bu da ani yüklənməyə və sistemin tıxanmasına səbəb ola bilər. Bank sistemlərində, API-larda və təhlükəsizlik mexanizmlərində geniş tətbiq edilən bu alqoritm resurslardan effektiv istifadə etməyə imkan verir, lakin yüksək dəqiqlik və balanslaşdırılmış sorğu axını tələb edən hallarda Sürüşən Pəncərə və Token Səbəti kimi alternativ alqoritmlər istifadə olunmalıdır.

2. Sürüşən Pəncərə (Sliding Window) alqoritm sabit pəncərə metodunu təkmilləşdirərək son n saniyə ərzində göndərilmiş sorğuları izləyir və daha balanslı məhdudlaşdırma tətbiq edir. Hər sorğunun zaman damğası saxlanılır və analiz edilir ki, bu da resursların daha səmərəli bölüşdürülməsinə imkan yaradır. Beləliklə, sorğular daha tənzimlənmiş şəkildə paylanır və ani yüklən-

mənin qarşısı alınır. Bank sistemlərində, xüsusilə eyni anda çox tranzaksiya göndərilməsinin qarşısını almaq üçün istifadə oluna bilər. Lakin, bu metod sabit pəncərə ilə müqayisədə daha mürəkkəbdir və əlavə hesablama resursları tələb edir, çünki hər sorğunun vaxtı yadda saxlanmalı və davamlı yenilənməlidir.

3. Sızan Səbət (Leaky Bucket) alqoritmi gələn sorğuları bir səbət vasitəsilə qəbul edir və onları sabit sürətlə serverə ötürür. Bu metod sorğuların axınını tənzimləyərək sistemin stabil işləməsini təmin edir və ani yüklənmələrin qarşısını alır. Bank sistemlərində, xüsusilə ödəniş və əməliyyat xidmətlərində ardıcıl və nəzarətli sorğu axını yaratmaq üçün istifadə oluna bilər. Lakin, səbət dolduqda yeni sorğular qəbul edilmir və bəzi istifadəçilər üçün gözləmə vaxtı arta bilər. Bu səbəbdən, yüksək yüklənmə dövrlərində bəzi sorğuların itirilməsi mümkündür, bu da xidmət keyfiyyətinə təsir göstərə bilər.

4. Token Səbəti (Token Bucket) alqoritmi müəyyən vaxt aralığında səbətə tokenlər əlavə etməklə işləyir və hər yeni sorğu üçün bir token istifadə olunur. Tokenlər bitdikdə yeni sorğular ya gözləməli, ya da bloklanmalıdır. Bu metod pik yükləri idarə etmək üçün ideal hesab olunur, çünki istifadəçilər yığılan tokenlər hesabına qısa müddət ərzində daha çox sorğu göndərə bilərlər. Bank sistemlərində, xüsusilə ödəniş emalı və API məhdudiyətlərində çevik sorğu idarəetməsi üçün istifadə edilə bilər. Lakin, alqoritmin implementasiyası daha mürəkkəbdir və tokenlərin idarə olunması üçün əlavə hesablama resursları tələb edir.

Tunjay Eren
Baku State University
Master student
<https://orcid.org/0009-0001-2693-1087>
tunjay.eren98@gmail.com

Carbon Based Ni-Fe Containing Catalyst for Carbon Dioxide Reforming. Structural Peculiarities and Catalytic Activity

Keywords: *carbon based Ni-Fe catalyst, CO₂, CH₄*
Açar sözlər: *karbon əsaslı Ni-Fe katalizatoru, CO₂, CH₄*

Reforming of CH₄ with CO₂, also called dry reforming of methane (DRM), has attracted considerable interest as a potential route for the co-conversion of two major greenhouse gases into syngas, i.e., a mixture of H₂ and CO (Zhu, Chen, Zhang, Liang, Duan, 2024; Li, Zhang, Wang, 2024). Literature data show that the reaction alone or together with steam feeding can be practically used as a low-cost direct route for processing natural gas or biogas with high CO₂ content. Compared with steam reforming of methane (SRM), DRM is more prone to coke deposition due to the relatively low H/C ratio in the feedstock, which implies a high coke formation potential. Therefore, the development of a coke-resistant catalyst is required to implement the DRM process. Coke deposition can be caused by methane fragmentation, Boudouard reaction, or CO hydrogenation. Methane in this reaction is considered to be the main source of coke at elevated temperatures (>557°C, 1 atm), as suggested by the thermodynamics of these reactions. In

addition, reverse water gas shift (RWGS) also accompanies the reforming reaction. Transition metals (e.g. Ni and Co) are the most practical catalysts for this reaction. In this regard, Ni is more preferable due to its low cost, high activity and wide availability. The task in the study of DRM catalysts is mainly reduced to identifying catalysts resistant to coke deposition and the appropriate operating conditions to achieve stable conversion.

The presented work presents the results of a study of the dynamics of the elemental composition of the surface and the phase composition of the catalyst depending on the reaction conditions - temperature, methane/carbon dioxide ratio and reaction time. It is shown that the elemental composition of the surface of iron-nickel catalysts based on carbon in the dry methane reforming reaction depends significantly on the temperature, reaction time and the concentration ratio of the reactants. Using scanning electron microscopy in combination with energy-dispersive elemental analysis and X-ray diffractometry, it was found that under the action of the reaction mixture, changes in the distribution of the catalyst components occur, caused by the aggregation of nickel particles, the transition of nickel and iron to carbide and iron to oxide forms, and the formation of carbon deposits. It was shown that with the formation of iron oxides and carbon deposits, the activity of the iron-nickel catalyst in this reaction decreases.

References

1. Zhu, H., Chen, H., Zhang, M., Liang, C., Duan, L. (2024). Recent advances in promoting dry reforming of methane using nickel-based catalysts. *Catal. Sci. Technol.*, 14, 1712-1729; [https:// doi: 10.1039/D3CY01612A](https://doi.org/10.1039/D3CY01612A)

2. Li, W., Zhang, Z., Wang, W. (2024). Progress on nano- to atom-size dual-metal-site catalysts (DMSC) for enhanced dry reforming of methane with carbon dioxide. *Coordination Chemistry Reviews*, 503, 215638. <https://doi.org/10.1016/j.ccr.2023.215638>

Gülnurə Mirzəyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0004-3649-3000>
rzazadegulnure1309@outlook.com

Xaricdə əldə edilmiş kvalifikasiyaların tanınması: Azərbaycan Respublikasında mövcud qanunvericilik

Açar sözlər: təhsil qanunvericiliyi, ENİC-NARIC, tanınma, akademik, peşə

Keywords: erducation legislation, ENIC-NARIC, Recognition, Academic, professional

Xarici kvalifikasiyaların tanınması bir ölkədə əldə edilmiş akademik və ya peşə kvalifikasiyalarının başqa bir ölkədə ekvivalent kimi qəbul edilməsi prosesidir. Bu proses, beynəlxalq əmək bazarında və ali təhsil sistemlərində mobilliyi təmin etmək üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Kvalifikasiyaların tanınması ali təhsil və peşəkar fəaliyyətin davam etdirilməsi üçün əsas şərtlərdən biridir və əsas məqsədi təhsil almış şəxslərin bilik və bacarıqlarının obyektiv şəkildə qiymətləndirilməsidir. Bu prosesin uğurlu icrası, ölkələr arasında akademik əməkdaşlığı gücləndirir, tələbə və mütəxəssislərin beynəlxalq səviyyədə sərbəst hərəkət etməsinə şərait yaradır və ali təhsil sistemlərinin inteqrasiyasını təşviq edir. Xarici kvalifikasiyaların tanınmasını tənzimləyən əsas beynəlxalq təşkilatlar və konvensiyalar bu sahədə vahid standartların formalaşmasına və müxtəlif ölkələr arasında akademik mobilliyin artırılmasına xidmət edir. Bu

kontekstdə, Lissabon Tanınma Konvensiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Avropa Şurası və UNESCO tərəfindən qəbul edilən və 50-dən çox ölkə tərəfindən ratifikasiya olunan bu konvensiya, xarici kvalifikasiyaların tanınmasını asanlaşdırmaq üçün vahid meyarlar müəyyənləşdirir. Konvensiyaya əsasən, qəbul edən ölkələr müvafiq əsaslandırma olmadan xarici kvalifikasiyaların tanınmasından imtina etməməlidirlər. Beynəlxalq səviyyədə xarici kvalifikasiyaların tanınması və akademik diplomların ekvivalentliyinin müəyyənləşdirilməsi üzrə fəaliyyət göstərən əsas qurumlardan biri də ENIC/NARIC Şəbəkəsidir. Avropa Şurası və UNESCO-nun yaratdığı ENIC (European Network of Information Centres in the European Region) və Avropa Komissiyası tərəfindən idarə olunan NARIC (National Academic Recognition Information Centres) şəbəkələri xarici diplomların və akademik dərəcələrin tanınmasını təmin edən əsas informasiya və tənzimləmə qurumlarıdır (European Commission, 2022). Bu təşkilatlar və hüquqi sənədlər xarici kvalifikasiyaların tanınmasını asanlaşdırmaq, prosesləri standartlaşdırmaq və mümkün olan problemləri aradan qaldırmaq məqsədilə fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikasında xarici kvalifikasiyaların tanınması isə müvafiq qanunvericilik aktları və normativ-hüquqi bazalar çərçivəsində tənzimlənir. Azərbaycanda xaricdə əldə edilmiş kvalifikasiyaların tanınması sahəsində ilk hüquqi sənəd Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2003-cü il 13 may tarixli 64 nömrəli qərarıdır. “Xarici dövlətlərin ali təhsil sahəsində ixtisasların tanınması və ekvivalentliyinin müəyyən edilməsi (nostrifikasiyası) Qaydaları” haqqında qanun Azərbaycanda xarici ölkələrdə əldə edilmiş ali təhsil ixtisaslarının ekvivalentliyinin müəyyən edilməsi prosedurlarını tənzimləyirdi. Nazirlər Kabinetinin bu qərarına əsasən, nostrifikasiya və kvalifikasiyaların tanınması Təhsil Nazirliyi (hal-hazırda Elm və

Təhsil Nazirliyi) tərəfindən həyata keçirilirdi. Azərbaycanda xaricdə əldə edilmiş kvalifikasiyaların tanınmasında növbəti hüquqi sənəd isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2023-cü il 18 avqust tarixli, 2306 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Xarici dövlətlərin ali təhsilə aid kvalifikasiyaların tanınması Qaydaları”dır. Bu fərman əsasında ölkəmizdə xarici kvalifikasiyaların tanınması 2 formada həyata keçirilir: akademik və peşə tanınması.

Akademik tanınma, ərizəçiyə Azərbaycan Respublikasında ali təhsil pilləsində təhsilini davam etdirmək hüququnun verilməsi məqsədilə aparılır (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, 2023).

Peşə tanınması isə yalnız ali təhsil üzrə kvalifikasiyalara aid edilir və müəyyən hallarda tələb olunur. Əgər işçinin əmək funksiyasının xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq müvafiq peşə hazırlığı və ya təhsili zəruri sayılırsa, bu zaman işəgötürənin tələbi ilə peşə tanınması aparılır. Bu yanaşma Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinə əsasən tənzimlənir.

Bu qaydalar əsasında Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərən Təhsildə Keyfiyyət Təminatı Agentliyi (TKTA) tərəfindən həyata keçirilir. Xaricdə əldə edilmiş kvalifikasiyaların tanınması üçün hüquqi sənədə 2009-cu il 19 iyun Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilən “Təhsil haqqında” Qanun daxildir. Bu qanun ölkənin təhsil sistemini beynəlxalq standartlara uyğun hala gətirmək, təhsil keyfiyyətini yüksəltmək və Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyanı sürətləndirmək məqsədi güdür (Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi, 2009). Bu qanun Azərbaycan Respublikasında təhsilin bütün pillələrini əhatə edir. Azərbaycan Respublikasında xaricdə alınan diplom

və kvalifikasiyaların tanınması "Təhsil haqqında" Qanununun 27.4 və 29.0.21-ci maddələrinə əsasən tənzimlənilir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. (2003). *Xarici dövlətlərin ali təhsil sahəsində ixtisaslarının tanınması və ekvivalentliyinin müəyyən edilməsi (nostrifikasiyası) qaydaları* (Qərar № 64).
2. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. (2019). *Xaricdə alınmış təhsil sənədlərinin tanınması qaydaları haqqında qərar*. Bakı: Nazirlər Kabineti.
3. European Commission. (2022). *ENIC/NARIC Networks for Qualification Recognition in Europe*. Brussels: European Union.
4. OECD. (2021). *International Recognition of Qualifications and Mobility*. Paris: OECD Publishing.
5. UNESCO. (2019). *Global Convention on the Recognition of Qualifications*. Paris: UNESCO Publishing.

Məftunə Davudova
Bakı Slavyan Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0000-0599-9907>
maftuna.davudova@bk.ru

Müəllim-şagird münasibətlərində yaranan problemlərə distant təhsilin psixoloji təsiri

Açar sözlər: ünsiyyət, şagird, təhsil, jest, müəllim, bədən dili
Keywords: communication, student, education, gesture, teacher, body language

Müəllim-şagird münasibətlərindəki psixoloji problemləri şərtləndirən bir sıra amillər var. Problemlərin aradan qalxması üçün bu amillər nəzərdən keçirilməli və ilk öncə onları aradan qaldırmaq üçün tədbir görülməlidir. Bu mövzunun hal-hazırda aktual olmasına səbəb müəllim-şagird münasibətlərindəki ciddi dəyişikliklər və bu dəyişikliklərin onlarda yaratdığı psixoloji problemlərdir. Bu amillərdən biri də distant təhsilin müəllim-şagird münasibətlərinə təsir etməsidir. Müəllimin onlayn dərs zamanı şagirdlə münasibətində hansı yanaşmalardan istifadə etməsi çox önəmlidir. Bu yanaşmalar şagirdə və onun müəllimə qarşı olan münasibətinə təsir edən başlıca amillərdən biridir. Şagirdin müəllimə qarşı olan münasibətinə onlayn təhsilin təsiri yüksəkdir. Bəzən bu təhsil formasının müəllim-şagird münasibətində bir baryer qurduğunu düşünə bilərik. Lakin hər bir halda müəllimin yanaşması və şagirdin aldığı tərbiyə önəmlidir. Müəllim gərək elə bir yanaşma göstərsin ki, şagird səhv bir

davranış zamanı öz davranışının nəticələri haqqında düşünsün və bu davranışının məsuliyyətini daşımağı bacarsın.

İndi isə müəllim-şagird münasibətlərindəki psixoloji problemləri şərtləndirən amillərdən biri olan distant təhsildən danışaq. Distant təhsilin həyatımızda mühüm yer tutmağa başlaması müəllim şagird münasibətlərinə də öz təsirini göstərdi. Hər bir sahədə olduğu kimi bu sahədə də mənfi və müsbət tərəflər özünü göstərir. Məsələn, canlı üz-üzə dərs ilə distant təhsilin arasında çox fərq var və bu fərqlər müəllim şagird münasibətinə mənfi təsirsiz ötürşür. Müəllimin üz mimikaları, jestləri şagird ilə münasibəti üçün çox vacibdir. Çünki, bu tip ünsiyyət onlar arasında anlaşılmağı asanlaşdırır. Eyni zamanda müəllim şagirdin üz mimikalarından baş vermiş hər hansı situasiyaya şagirdin reaksiyasını rahatlıqla anlaya bilər. Distant təhsil bu cəhətdən müəllim şagird münasibətlərini zəiflədir. Bədən dili hər bir sahə üçün önəmli olduğu kimi təhsil sahəsində vacibliyini qoruyur. Bədən dili ünsiyyət bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün istifadə olunan bir vasitədir. Bədən dili çox güclü bir ünsiyyət vasitəsi sayılır. Müəllimin oturuşu, duruşu, əl hərəkətləri, mimikaları şagird ilə olan ünsiyyətində işlətdiyi ifadələrə daha da aydınlıq gətirir. Mikelancelonun dediyi kimi “Ruhun sirri, bədənin hərəkətləri ilə ortaya çıxır”. Əslində hər bir müəllim öz hiss və düşüncələrini bir növ jestləri və mimikaları ilə yəni, bədən dili ilə ifadə edir. Müəllim istəsə də istəməsə də əsəbi olduğunu tam gizləyə bilmir. Üzündəki o tutqun ifadə və ya qaşlarının çatması şagirdlərin onun əsəbi və aqressiv olduğunu anlamağa imkan verir. Şagirdlərin bunu hiss etməsi isə əlbəttə kimi müəllimə qarşı olan münasibətinə, o anki ünsiyyətə öz təsirini göstərir. Tədris zamanı həmçinin müəllim fərqi olmadan şagirdlərə onların özü üçün nə qədər önəmli olduqlarını, onların istədikləri zaman nəyisə bacara biləcəklərini izah edir. Həmçinin elə bir

bədən dili istifadə edər ki, bu zaman da istər öyrənin, istərsəniz öyrənməyin mənim üçün heç bir önəmi yoxdur demiş olar. Müəllimin jestləri onun daxilindən gələn hissələrin ifadəsi üçün ən uğurlu yoldur. Məsələn müəllim sevinclidirsə və ya kədərlidirsə, jestlərinə təsir edir və şagirdlər bunu anlayır. Əllər və barmaqlar vücut dilinin ən çox istifadə edilən ünsürləridir və ən faydalı tərəfi olduğundan müəllim şagird münasibətlərinə və anlaşılmağına yaxşı təsir edir. Müəllim eyni zamanda şagirdlərin bədən dilindən onların verdiyi mesajı da anlaya bilər. Şagirdlərin dərslə maraqlı göstərərək göstərmədiyini, dərslə onlar üçün nə qədər maraqlı olduğunu, sınıfdəki motivasiyanın güclü olub olmadığını anlaya bilər. Hətta müəllim öz əl jesti ilə sinfin sakitliyini təmin edə bilər. Məsələn, sinfin səssizliyi üçün sözdən daha çox jest təsir edir. Sakitliyi təmin etmək üçün ən uğurlu vasitə jest və mimikalardan istifadə və bədən dilinə yaxşı bələd olmaqdır. Jest və mimikalarla yanaşı distant təhsilin ünsiyyətə mənfi təsir göstərdiyini nitq mədəniyyətinin inkişafındakı ləngimələrdə də müşahidə edə bilərik. Bu amil həm müəllimə, həm də şagirdə aiddir. Şagirdin nitq mədəniyyəti nə qədər yüksək olarsa özünü daha yaxşı ifadə edə bilər. Eyni zamanda müəllim də nitq mədəniyyəti yüksək olduqda, öz fikirlərini daha yaxşı izah edə və aralarında anlaşılmazlıq yaranmaz. Bu amillərdən biri də son dövrlərdə texnologiyadan istifadənin sayının artmasıdır. Texnologiyadan çox istifadə özünü sərbəst ifadənin, nitq mədəniyyətinin formalaşmasının və ünsiyyətin qarşısını alır. Həmçinin hal-hazırda uşaqların təxəyyülünün daha zəif inkişaf etdiyini görə bilərik. Televiziya verilişlərində gördükləri zorakılıq halları uşaqların həm öz yaşdırları ilə, həm də böyükələrlə münasibətlərinə təsir edir. Bundan öz nəsibini alan şəxslərdən biri də müəllimlərdir. Bu da uşağın

müəllim ilə olan münasibətinə ciddi təsir edir və aralarında münaqişəli hallar yaranmağa başlayır.

Beləliklə, distant təhsilin müəllim-şagird münasibətlərindəki psixoloji problemləri şərtləndirən amillərdən biri olduğunu qeyd etdik. Nəticə olaraq onu qeyd etmək olar ki, inkişaf artdıqca bu tip amillər də artacaq, lakin eyni şəkildə həll yolları da tapılacaq. Təəssüflər olsun ki, distant təhsilin sadəcə müsbət cəhətdən inkişafına yön verilməsi onun mənfi cəhətlərinin də var olduğunu unuduraraq, cəmiyyətə öz təsirini göstərir. Burada nəzərə almalı olduğumuz məsələlərdən biri distant təhsilin mənfi yönlərinin üzərində çalışmaq, müəllimin və şagirdin psixoloji baxımdan şəxsi inkişafını formalaşdırılmasına yönəldilməsidir. Önəmli olan müəllimlərin daim təhsil verməyə həvəsli olmağı üçün onlara distant təhsil sahəsində də yardım göstərməkdir. Müəllimlər də öyrətməyə can atdıqları kimi öyrənməyə də hər zaman açıq olmalı, şagirdləri ilə olan münasibətlərini yaxşı istiqamətdə formalaşdırmağa səy göstərmək üçün çalışmalıdır.

Əziz Mirzəyev

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0007-3921-6326>

mirzayev.aziz.2301@atmu.edu.az

Azərbaycanda turizm sektoruna investisiyaların cəlb edilməsi: problemlər və həll yolları

Açar sözlər: turizm sektoru, kapital, investisiya, investor, iqtisadiyyat

Keywords: tourism sector, capital, investment, investor, economy

Bir turizm investisiya tətbiqi sistemi, ölkənin uzunmüddətli turizm məqsədləri və stratejiyasını müəyyənləşdirərək bu məqsədlərə nail olmaq üçün lazımı addımları planlayır. Bu strateji, ölkənin turizm potensialına, məqsədlərinə, keyfiyyət standartlarına və mövcud resurslara əsaslanmalıdır.

Son dövrlər Azərbaycanda turizmin tərəqqisi üçün dövlət səviyyəsində icra edilən tədbirlər, qəbul olunmuş dövlət proqramları və qərarlar bu sektorun yaxın illərdə iqtisadiyyatın prioritet sahəsinə çevrilməsinə yönəldilmişdir. Bu məqsədlə beynəlxalq tələblərə cavab verə bilən müasir mehmanxanalar, infrastruktur şəbəkələri yaradılmaqdadır. Əlbəttə ki, bunlar turistləri qəbul etmək şəraitini genişləndirir. Bu da turizm sektoruna geniş investisiyanın cəlb olunmasına münbit şərait yaradır (Əlirzəyev, 2010).

İnfrastruktur Problemləri:

Turizm obyektlərinə çatdırıcı yolların və nəqliyyat sistemlərinin yetərli olmaması turistlərin rahatlığını azaldır. Otel və digər turizm obyektlərinin keyfiyyəti və sayı baxımından çatışmazlıqlar mövcuddur.

Maliyyə Resurslarının Əldə Edilməsi:

Kiçik və orta sahibkarların maliyyə resurslarına çıxışının məhdud olması. Yüksək faizli kreditlər və sət şərtlər turizm sektoruna marağı azaldır.

Həll Yolları

Hüquqi və İnzibati İslahatlar:

İnvestisiya qanunvericiliyinin sadələşdirilməsi və sabitliyinin təmin edilməsi. Bürokratik əngəllərin aradan qaldırılması və sürətli icazə prosedurlarının tətbiqi.

İnfrastrukturun İnkişafı:

Yolların, nəqliyyat sistemlərinin və turizm obyektlərinin yenidən qurulması və modernləşdirilməsi. Keyfiyyətli və münaşib qiymətə otellərin sayının artırılması.

Maliyyə Dəstəyinin Artırılması:

Kiçik və orta sahibkarlara aşağı faizli kreditlərin və dövlət subsidiyalarının verilməsi. İnvestorlar üçün vergi güzəştlərinin və digər stimullaşdırıcı tədbirlərin tətbiqi.

İnvestisiya kapital qoyuluşunun iqtisadiyyata təsiri

İnvestisiya kapital qoyuluşu iqtisadi inkişafın mühüm amillərindən biridir. İnvestisiyalar iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının inkişafına təkan verərək, ümumi milli məhsulun (ÜMM) artmasına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və texnoloji tərəqqiyə səbəb olur. İnvestisiya kapital qoyuluşu iqtisadi inkişafın və rifahın təmin edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnvestisiyaların cəlb edilməsi və səmərəli istifadəsi üçün əlverişli mühitin yaradılması vacibdir. Dövlət və özəl sektorun, eləcə də beynəlxalq tərəfdaşların əməkdaşlığı nəticəsində iqtisadiy-

yatın davamlı və dayanıqlı inkişafı təmin edilə bilər. Bu, yalnız iqtisadi artımı deyil, həm də sosial rifahı və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsini dəstəkləyir (Bilalov, 2005).

Xarici və Daxili İnvestisiyalar:

Xarici investisiyalar ölkəyə xarici valyuta axımını təmin edir və beynəlxalq ticarət əlaqələrini gücləndirir.

Daxili investisiyalar milli sərvətlərin ölkə daxilində istifadə edilməsini və yerli iqtisadiyyatın inkişafını dəstəkləyir.

Son zamanlar investisiya qoyuluşunun əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- istehsal infrastrukturunun inkişafına,
- İstehsalın genişləndirilməsinə,
- sosial infrastrukturunun inkişafına,
- elmə, kadr hazırlığına.
- material ehtiyatlarının artırılmasına,
- modernləşdirməyə,

Kapital qoyuluşu növlərinə görə:

- tikinti-quraşdırma işlərinə məsrəflərinə,
- maşın və avadanlıqların, inventar və alətlərin alınmasına;
- çoxillik əkmələrin salınmasına və becərilməsinə məsrəflərə;
- yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasına;
- investisiya layihələrin tərtibinə

Azərbaycanın turizm sektorunun inkişafı üçün investisiyaların cəlb edilməsi və tətbiq edilməsi istiqamətində bir sıra tədbirlər görülməlidir. Hüquqi, inzibati, infrastruktur və maliyyə sahəsində islahatlar həyata keçirilməklə, turizm sektoru daha rəqabətədavamlı və cazibədar hala gətirilə bilər. Bu sahədə dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir və turizmin inkişafına böyük töhfə verə bilər (Əliyev, 2015).

Ədəbiyyat

1. Əlirzayev, Ə. Q. (2010). *Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi*. Bakı.
2. Bilalov, B. Ə. (2005). *Turizmin menecmenti*. Bakı.
3. Əliyev, A. (2015). *Azərbaycanın Turizm Sənayesinin İnkişafı*. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı.

Seyyub Əsədov

Şirvan şəhər 11 №-li tam orta məktəb
<https://orcid.org/0009-0005-8010-1737>
seyyub1967@gmail.com

Qədim Azərbaycan türk tayfaları

***Açar sözlər:** Azərbaycan tayfaları, xalqın formalaşması, türkdilli tayfalar, qədim mənbələr*

***Keywords:** Azerbaijani tribes, formation of the nation, Turkic-speaking tribes, ancient sources*

Azərbaycan xalqının tarixi müqəddaratının müəyyənlişmə-sində Azərbaycanın coğrafi və geosiyasi mövqeyi mühüm rol oynamışdır. Bu gün “azərbaycanlılar” adı altında qəbul etdiyimiz vahid birliyin özülü qoyulmuş və bu zaman türk amili mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan tədqiqatçılarının əksəriyyəti ölkə əhalisinin “neolit inqilabı”ndan sonrakı dövrdə Yaxın Şərqi əsas mədəniyyət mərkəzləri ilə etnodil əlaqələrinin mövcud olması fikrinin tərəfdarıdır. Məsələn; prototürk dilinin Şumer dili ilə tarixi əlaqələrini çox saylı mənə və fonetik oxşarlıqlar təsdiq edir (Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 1989, s, 99).

Məlumdur ki, başqa xalqlarda olduğu kimi azərbaycanlıların da ən qədim kitaba qədər ki, yazılı abidələri əsasən daş, qaya, sümük üzərindəki yazı və rəsmlərdən ibarət olmuşdur. Daha sonralar isə xalqımızın ulu əcdadları yazı materialı kimi heyvan dərisindən istifadə etməyə başlamışlar. Yazılı mənbələrdə Azərbaycan ərazisində yaşamış qədim tayfalar haqqında ilkin məlumatlar erkən Tünc dövrünün sonlarına aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın yerli əhalisi e.ə. IV minillikdən çox-çox əvvəllər də

burada yaşamış türk mədəniyyətinin daşıyıcıları olmuşlar. Bunu 20 metrədən artıq mədəni təbəqəsi olan və e.ə. VI-I minillikləri əhatə edən Naxçıvandakı Kültəpə yaşayış məskəni də təsdiq edir. Cəmiyyətin ümumi inkişafı, həmçinin ucuz başa gələn və ideal yazı materialı olan kağız istehsalına başlanılması ilə əlaqədar sonrakı dövrlər xalqımızın tarixində mədəni yüksəliş cəhətdən daha məhsuldar olmuşdur.

Təəssüf ki, bu gün Azərbaycana aid əlyazma kitablarının ümumi miqdarı və rəngarəng repertuarı haqqında dəqiq məlumat vermək mümkün deyildir. Çünki bu əlyazmaların böyük bir hissəsi müxtəlif səbəblər üzündən məhv olmuşdur. Bundan başqa, hazırda onların bizə gəlib çatanlarının dəqiq miqdarını hesablamaq belə imkan xaricindədir. Ona görə ki, həmin əlyazmalar dünyanın müxtəlif şəxsi və dövlət kitabxanalarında saxlanılır. Bu kitabxanaların çoxunun isə əlyazmalar kataloqu nəşr edilməmişdir. Qədimdə yazılmış əsərlərin mətnləri bizim günlərə, öz yarandıqları dövrdə hazırlanmış əlyazma şəklində yox, sonralar həmin kitablardan köçürülmüş formada gəlib çatmışdır. Əlyazma kitablarının mətninin əsrlər boyu belə köçürülməsi prosesində isə katiblər müxtəlif təhriflərə yol veriblər. Məhz bunun nəticəsidir ki, indi elə bir əsər tapmaq çətindir ki, onun müxtəlif əlyazmalarını müqayisə edərkən mətnləri bir-birinə tam uyğun gəlsin. Bu baxımdan da hər bir əlyazma böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu bir həqiqətdir ki, bir ölkənin və bir xalqın tarixi, o ölkə və o xalq haqqında nə deyə bilərsə, hər bir tarixçi də o ölkə və onun sakinləri haqqında təxminən eyni şeyi deyə bilər.

Azərbaycan ta qədimdən türkdilli tayfaların məskunlaşdığı ərazi olmuşdur. Görkəmli şərqşünas, türk xalqlarının öyrənilməsi üzrə dünya şöhrətli tarixçi alim L. N. Qumilyovun 1991-ci ildə Bakıda rus dilində nəşr olunmuş “Minilliklər biyu Xəzər

ətrafında” əsərində qeyd olunduğu kimi eradan əvvəlki minilliklərdə və eranın 19-cu yüzilliyinin ortalarına qədər ayrı-ayrı türk tayfaları şərqdən qərbə və əksinə daim hərəkət edərək tarixin dərinliklərində öz izlərini qoymuşlar (Gumilyov, 1991, s. 3-56). Bir çox türk xalqlarının vətəni Mərkəzi Asiya sayılısada, türk tarixini araşdıran dünya tarixçiləri bir fikirdə həmrəydir ki, şərqdə - Sakit okean, qərbdə- İspaniyaya qədər türk xalqlarının izlərinə rast gəlmək olar. Bu tarixi izlər özünün daha ciddi və geniş tədqiqini gözləyir.

Eradan əvvəlki minilliklərdə köçəri tayfalar ittifaq bağlayaraq, müxtəlif dövlətlər yaratmışlar. Bu zaman köçəri tayfalarla yerli xalqların mədəniyyəti qaynayıb qarışaraq yeni mədəniyyət yaratmışdır. Belə dövlətlərdə şəhər əhalisi ilə köçərilərin dini əqidələri, bədii sənətləri, memarlığı, epiqrafikası və s. mədəni naliyyətləri ümumi və qarışıq bir şəkildə istifadə edilirdi. Bütün bu mədəniyyətlərdə köçəri tayfalara aid olan ruhlara inanmaq kimi animistik təsəvvürləri, şamanizm ənənələri birgə olaraq yaşayır və yayılırdı. Çoxlu nadir yazılı mənbələrdən və bəzi arxeoloji tədqiqatlardan yüksək mədəniyyətin yaranmasında görkəmli rol oynamış köçəri tayfaların etnik tərkibinə dair məlumatlar almaq olar. İstər qədim Çin mənbələrində, istər Avropa tarixçilərinin əsərlərində, istəsə də Qafqaza aid mənbələrdə köçəri türk tayfalarına dair qiymətli məlumatlar tapmaq olar. Türk qanunlarının, ənənələrinin qorunub saxlanılmasında köçəri türk tayfalarının xidmətləri əvəzsizdir. Arxeoloji qazıntılar və tarixi sənədlər sübut edib ki, Azərbaycana türk tayfalarının 3 böyük axınından da çox-çox əvvəl bu torpaqlarda türklər yaşamışlar. Naxçıvanın Nuhdaban deyilən bir yerindən gil qab qapağı tapılmışdır. İnsan büstü şəklində yaradılmış bu qapaqda boynunda hörüklü saç, başında xəz papağı olan bir kişi təsvir edilir (“Elm və həyat”jurnalı, 1970). Qədim tarixçilərin və

türkoloqların göstərdiyinə görə, ancaq qədim türklərin kişiləri hörük saxlayarmış. Alban tarixçisi M. Kağanqatlı da belə faktı təsdiq edir. O, “Alban tarixi” əsərində türk tayfalarını başlarını qırxdıran albanlardan fərqləndirərək onları vəhşi, hörük saxlayan xalq kimi səciyyələndirir. Təkcə Şimali Azərbaycan etnotoponimiyasında 24 oğuz tayfa adlarından 18-i qeyd olunmuşdur (AME, 1989, s. 102). Şamaxı rayonunun Göylər, Dağ-Kolanı və Qırxbulaq kəndlərində tapılmış və sirri hələlik açılmamış işarələr içərisində daş və ağac üzərindəki kəsmə işarələr “şana” mötivi tez-tez nəzərə çarpır. Azərbaycanın görkəmli mədəniyyət xadimi Ə. Haqverdiyev də qədim türk işarə və yazılarını bu xaqqların mədəniyyətində əhəmiyyətli mərhələ kimi yüksək qiymətləndirmişdir.

Azərbaycan rayonlarında, qədim qəbiristanlıqlarda tez-tez at və qoyun heykəllərinə rast gəlirik. Şamaxı rayonunun Dağ-Kolanı kənd qəbiristanlığında belə qəbirlər çoxdur. Cənubi Azərbaycanda (Göytəpədə) onların daha qədim nümunələri vardır. Bu qəbirüstü abidələr qədim köçəri türk tayfaları mədəniyyətinin yadigarlarıdır. Qədim qəbiristanlıqlarda rast gəldiyimiz at, qoç və maral heykəlləri əcdadlarımızın təsəvvürünə görə, qəbirləri mühafizəedici qüvvəyə malik idi. Heç təsadüfi deyil ki, bu heykəllərin üstündə tez-tez günəş təsvirinə rast gəlirik. Şübhəsiz ki, belə qəbirüstü heykəllər qədim türklərin oğuz tayfalarına aid olan mədəniyyət abidələridir. Oturaq əhalinin əkinçilik təsərrüfatı ilə oğuzların köçmə maldarlıq təsərrüfatı bir-birini tamamlamış və ölkədə mövcud olan əmtəə istehsalını daha da genişləndirmişdir. Çox təəssüf ki, son 28 ildə bu tarixi abidələr işğal olunmuş bölgələrimizdə erməni vandalları tərəfindən dağıdılmışdır. Bütün bunları nəzərə alıb, digər bölgələrimizdə qədim mədəniyyət və incəsənətimizin dərinədən öyrənməklə arxeoloji qazıntıları genişləndirmək lazımdır (Adıgözəl, 1989).

Bütün tarixi dövrlərdə Xəzərin qərb və şərqində qüdrətli dövlətlər mövcud olmuşdur. Bu dövlətlərin mövcudluğu ticarət əlaqələri üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Bu isə öz növbəsində iqtisadi- mədəni əlaqələrin güclənməsinə təsir göstərmişdir. Orta əsrlərdə Azərbaycanda bir çox tayfa və tayfa birlikləri mövcud olmuşdur. Zaman keçdikcə ölkədə dövlətçilik ənənələrinin güclənməsi və digər proseslər nəticəsində onların tərkibi dəyişikliyə uğrayır. Bununla belə bu tayfalar öz tayfalarına mənsubiyyət hissələrini də qoruyub saxlamaqda davam edirdilər. Son dövrlərdə arxeoloji qazıntılar nəticəsində Səmərqənd, Buxara şəhərlərindən əldə edilən maddi mədəniyyət qalıqları ilə Örenqala, Bakı və Şamaxı şəhərlərindən tapılan məişət qalıqları arasında olan oxşar cəhətlər, istər istehsal texnikası, istərsə də formaları və naxışlarının süjeti cəhətdən bir-birinə olduqca yaxındır. Bütün bunlar sübut edir ki, köçəri türk tayfaları zaman - zaman qərbdən şərqə, şərqdən qərbə köç etmiş, amma onların əsas mərkəzi tarixi Azərbaycan torpaqları olmuşdur. Azərbaycanla istər Orta Asiyanın, istərsə də Avropanın qədim əlaqələrini bəzi tarixi abidələrin eyni adda olması da təsdiq edir. Məsələn, qədim Avropa mənbələrində İtaliyada “Lullibi” adında şəhər olması və s. eləcə də qədimdə Azərbaycanda Şirvan adlı inzibati ərazi və Şamaxı onun mərkəz şəhəri olduğu kimi, Xarəzmdə Ürgənc yaxınlığında da Şirvan adlı inzibati ərazi və Şamaxı adlı qədim şəhər xarabalıqları vardır. Şübhəsiz ki, bu abidələrin adlarının eyni olmasının etnik cəhətdən dərin tarixi kökü vardır. Bu məsələlərə XII əsrdə Şamaxı “Dar-əl-ədəb”ində toplaşan şairlər, xüsusilə məşhur Azərbaycan şairi Xaqani Şirvani toxunmuşdur. Xaqaninin əsərlərində bir sıra təşbihlərə rast gəlirik ki, bunlar Şirvanın Orta Asiya ilə əlaqələrini öyrənmək cəhətdən maraqlıdır. Məsələn; şair öz doğma şəhəri Şamaxını təsvir

edərkən Səmərqənd şəhərindən bir təşbih kimi belə istifadə edir (Məmmədov, 1993):

Ceyhun kimi qüdrətlisən,
Seyhun kimi şöhrətlisən.
Sən bu doğma Şirvanı
Səmərqəndə çevirmisən.
(P.S. Ceyhun - indiki Amu-dərya;
Seyhun - indiki Sır-Dərya çaylarıdır.)

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. (1989). Bakı.
2. “Elm və həyat” jurnalı. (1970). Bakı.
3. Gumilev, L. N. (1991). «Tysyacheletie vokrug Kaspiya». Bakı.
4. Adıgözəl, M. (1989). *Qarabağnamələr*. I cild. Bakı.
5. Məmmədov, S. (1993). *O. Əfəndiyevin redaktorluğu ilə. “Azərbaycan XV-XVIII əsrin I yarısı qaynaqlarında”*. Bakı.

Seyyub Əsədov

Şirvan şəhər 11 №-li tam orta məktəb
<https://orcid.org/0009-0005-8010-1737>
seyyub1967@gmail.com

Azərbaycan Ali Monqol Xaqanlığı tərkibində

Açar sözlər: *monqol yürüşləri, Azərbaycan, iqtisadiyyat, vergilər, işğal*

Keywords: *Mongol invasions, Azerbaijan, economy, taxes, occupation*

Məlumdur ki, XIII yüzilliyin əvvəlində (1206) Monqolustanda Orxan çayı sahilində yerləşən Qaraqorum şəhəri mərkəz olmaqla monqol dövləti yaradılır. Bu dövlət Ali Monqol Xaqanlığı adlanmışdır. Dövlətə Çingiz xan (1206-1227) başçılıq edirdi. Monqolustanın Çingiz xan dövründə siyasi birləşməsi tayfa başçıları tərəfindən bir şərtlə müdafiə edilirdi ki, qənimətlər mənbəyi olan müharibələr dayandırılmasın, əksinə genişləndirilsin. Məhz buna görə Çingiz xan lap əvvəldən köçəri əyanlara arxalanaraq, geniş işğalçılıq yoluna düşür. Bu işğallar köçəri əyanlara hərbi qənimətlər ələ keçirməyə imkan verirdi. Bundan başqa monqol feodalları qonşuluqda yerləşən zəngin əkinçilik və mədəni ölkələrin xalqlarını istismar etmək imkanı qazanırdılar. Digər tərəfdən maldarlıq təsərrüfatı olan əyanlar özlərinə yeni otlaq sahələri ələ keçirmiş olurdular. Azərbaycanda və ona qonşu olan ölkələrdə feodal dağınıqlığı hökm sürdüyündən monqollar bu ölkələri asanlıqla ələ keçirməyə nail oldular. 1231-ci ildə monqol qoşunları yenidən Azərbaycana soxulurlar. Bu yürüş tarixdə monqolların 2-ci yürüşü adı ilə məlumdur. Monqol

hücumları Azərbaycanın siyasi və iqtisadi həyatında ağır dövrlərdən biridir. Əhalinin güclü müqavimətinə baxmayaraq, monqollar Azərbaycanı tuta bildilər. 1239- cu ildə Dərbənd şəhərinin işğalı ilə bütün Azərbaycan tutuldu. Beləliklə 1239-1256-cı illərdə Azərbaycan və ona qonşu ərazilər Ali Monqol Xaqanlığının tərkibinə daxil edilmiş oldu. II yürüş zamanı monqol feodallarının əsas məqsədi işğal etdikləri ölkələrdə möhkəmlənmək idi. Azərbaycanın tamamilə işğalı Ali Monqol Xaqanı Ugedey (müsəlman adı Oktay) xaqanın dövründə (1229-1241) başa çatdı. Digər xaqanlar Quyuk xaqan (1245-1248) və Münke xaqanın (1251-1259) dövründə İranın, Azərbaycan və Gürcüstanın işğal olunmuş torpaqları canişinlər tərəfindən idarə edilirdi ki, onları da Ali Monqol Xaqanı özü təyin edirdi. Əyalətin idarə olunması hüququnu alan canişin vilayətlərin idarə edilməsini istədiyi feodala tapşırırdı. Hərbi hakimiyyət və vergilərin yığılması hərbi-köçəri feodalların əlində idi. Onu monqolca “baskak” adlandırırdılar (Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, 1984).

Yerli feodallar monqol hakimiyyətini tanımaq şərti ilə öz torpaqlarını idarə edə bilərdilər. Onlar monqol feodallarından vassal asılılığında idilər və asılı feodalların üzərinə düşən bütün vəzifələri yerinə yetirməli idilər. Əhalidən vergilərin yığılması üçün maliyyə idarələri bərpa edilirdi ki, bu da “divan” adlanırdı. Bütün vergi və xərac divana daxil olurdu. Monqolların işğal etdikləri ərazi çox böyük idi. İşğal edilmiş ərazilər siyasi və inzibati cəhətcə tamamilə birləşdirilməmişdi. Bu dövrdə monqol dili yazı dili deyildi. Yürüşdə iştirak edənlərin əksəriyyəti türk tayfaları olduğu üçün yazı dili uyğur türkcəsində idi.

Azərbaycandan ticarət karvan yolları keçirdi, bu ərazi əkinçilik və köçəri maldarlıq üçün əlverişli idi. Bütün bunları nəzərə alan monqol feodalları Azərbaycanı bütünlüklə işğal etdikdən sonra burada möhkəmlənməyə başladılar. Görkəmli

Azərbaycan tarixçisi Ə. Əlizadə yazır: “XIII-XIV əsrlərdə köçəri feodallar, iri torpaq sahələri ələ keçirərək, öz mülklərində yaşamırdılar, köçəri təsərrüfatla sıx əlaqə saxlayaraq, onlar adətən şəhərlərdə yaşayırdılar. Saray və dövlət idarəçiliyində yüksək vəzifələr tuturdular. Onlar oturaq feodallar kimi öz mülklərinin təsərrüfat həyatında birbaşa rol oynamırdılar, ağa təsərrüfatı aparmırdılar” (Əlizadə, 1956, s. 72). Beləliklə torpaqların çoxu otlığa çevrilmişdi. Bu işə monqolların xidmətində olan bir qrup məmurları çıxmaqla əkinlə məşğul olan əhalinin narazılığına səbəb olurdu. Monqol asılılığına düşən yerli feodallar onlara torpaq və vergi siyasətini həyata keçirməkdə, eləcə də daxili və xarici düşmənlərə qarşı müharibələrdə kömək etməyə məcbur idilər (Fəzlullaxh Rəşid-ad-din, 1957).

Qeyd etmək lazımdır ki, yerli iri feodallardan bəziləri kənd təsərrüfatından və sənətkarlıqdan gələn gəliri artırmaq üçün, dövlət məmurlarının özbaşınalığına son qoymağa, vergilərin miqdarı və qədərini dəqiqləşdirməyə çalışırdılar. Xüsusən, Azərbaycana təyin edilən Qurqzun canişinliyi zamanı məmurların özbaşınalığına son qoymağa, vergilərin növü və miqdarını dəqiqləşdirməyə cəhdlər edildi. Azərbaycanın siyasi və iqtisadi həyatında köçəri əyanların varlanması və güclənməsi, işğal edilmiş ərazilərdən gələn gəlirin mənimsənilməsində böyük marağı olan canişinləri də narahat edirdi. Azərbaycanı idarə edən Qurqzun canişinliyi dövründə, əkinçilik və şəhər həyatının dirçəldilməsi və xəzinə gəlirinin artırılması üçün görülən tədbirlər əlbəttə əhalinin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması naminə edilmirdi. Yerli əhali köçəri əyanların 2 qrupu tərəfindən; bir tərəfdən Ali Monqol Xaqanı tərəfindən təyin edilən canişinlər, o biri tərəfdən isə Azərbaycanın işğalında şəxsən iştirak edən və Azərbaycana öz şəxsi vilayəti kimi baxan Cormoqon noyon tərəfindən istismar edilirdi. Əmir Qurqzun öldürülməsindən sonra (1247-

1248) da bu vəziyyət davam etmişdi. Qurquzdən sonra Azərbaycana canişin monqol Oyrat qəbiləsindən olan Arqun ağa təyin edilir. Vəzifəsinə başladığı gündən Arqun ağa köçəri əyanların özbaşınalığının qarşısını almağa çalışırdı. O, əyalətlərin mərkəzi hakimiyyətdən istər iqtisadi, istərsə də siyasi cəhətdən asılılığını gücləndirdi. 1254-cü ildə canişinliyə daxil olan bütün ərazilərdə əhalinin siyahıya alınmasını keçirdi. Arqun ağa dövründə vergi yığanların, dövlət məmurlarının və xaqan elçilərinin kəndli evlərində qalması, eləcə də kəndlilərdən yemək şeyləri və atlar üçün yem tələb etmələri qadağan edilmişdi. Monqol canişinlərinin, xüsusilə Arqun ağanın Azərbaycanda həyata keçirdiyi siyasətin əsas mahiyyəti yerli feodalların monqollardan asılılığının gücləndirilməsindən ibarət idi. Monqol feodalları ən münbit torpaqları ələ keçirmişdilər. Köçəri monqol əyanları nəinki maldarlıq üçün münasib yerləri, hətta əkin və bağ yerlərini də tuturdular. Monqollar Azərbaycanda möhkəmləndikdən sonra Kürlə Araz arasındakı geniş düzənliklərə çoxlu sürü və ilxı sürüb gətirmişdilər. Onlar dağlardakı çəmənliklərdən yay otlaqları, Kür vadisindən, Muğan və Qarabağ çöllərindən isə qış otlaqları kimi istifadə edirdilər. Əkinçiliyin çox kəskin bir şəkildə azaldılması hesabına köçəri heyvandarlıq xeyli qüvvələndirdi ki, bu da qeyri-mütərəqqi bir hal idi. Monqol hərbi-siyasi rəhbərlərinin özbaşınalığını yüngülləşdirən, az əhəmiyyətli olmayan başqa bir fakt da odur ki, öz planlarını həyata keçirərkən monqollar Azərbaycana gələcək qalibiyyətlərinin genişləndirilməsi üçün dayaq məntəqəsi kimi baxırdılar. Beləliklə, XIII əsrin əvvəlində dünya tarixində böyük rol oynamış monqol imperiyası yaranmış, 1239-1256-cı illərdə Azərbaycan və ona qonşu ərazilər bu nəhəng imperiyanın tərkibində olmuşdur. Ali Monqol Xaqanlığı adlandırılan bu dövlətdə köçəri monqol əyanların hakimiyyətinin güclənməsinə baxmayaraq,

XIII əsrin 50-ci illərində İranda, ərəb İraqında, Ön Asiyanın digər ölkələrində elə ərazilər var idi ki, onlar nə iqtisadi, nə də strateji cəhətdən təbə edilməmişdi. Bu əraziləri təbə etmək üçün böyük hərbi ekspedisiya hazırlandı və həyata keçirmək üçün Ali Monqol Xaqanı Münke öz qardaşı Hülakü xanı başda olmaqla göndərdi. 1253-cü ildə Hülakünün yürüşü ilə Azərbaycan və ona qonşu ərazilərdə yeni bir dövlətin yaranması vəziyyəti kökündən dəyişdi (Onullahi, 1986).

Sonda Hülakü hökmdarlarının hakimiyyət illərini təqdim edirik:

1. Hülakü xan (1258-1265)
2. Abaqa xan (1265-1282)
3. Əhməd xan Təkyudar (1282-1284)-İslamı ilk qəbul etmiş hökmdar olub.
4. Arqun xan (1284-1291)
5. Keyxatu xan (1291-1295)
6. Baydu xan (1295)
7. Mahmud Qazan xan (1295-1304)-İslamı ilk dəfə rəsmi dövlət dini elan edib.
8. Məhəmməd Xudabəndə Ulcaytu xan (1304-1318)
9. Əbu Səid Bahadır xan (1318-1336)
10. Arpa xan (1336)
11. Musa xan (1336)
12. Məhəmməd xan (1336-1338)
13. Satıbəy xatun (1338-1340)-Hülakü şahzadələri içərisində ilk qadın hökmdar.
14. Süleyman xan (1340-1344)
15. Ənuşiravan-e Adil xan (1344-1355)
16. Həsən xan (1357)

Ədəbiyyat

1. Alizade, A. A. (1956). *Socialno-ehkonomicheskaya i politicheskaya istoriya Azerbajdzhana XIII-XIV vekakh.* Baku.
2. Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri. (1984). *Tarix-e Şeyx Üveys.* Bakı.
3. Fazlullakh Rashid-ad-din. (1957). *Dzhami at tavarikh.* III tom. Baku.
4. Onullahi, S. M. (1986). *XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi.* Bakı.

Bahar Şirinova
Qərbi Kaspi Universiteti
<https://orcid.org/0009-0007-7523-4388>
baharsirinova2@gmail.com

TANAP Layihəsi: Azərbaycanın enerji strategiyasında yeni səhifə

***Açar sözlər:** TANAP, Cənub Qaz Dəhlizi, enerji təhlükəsizliyi, Azərbaycan, Türkiyə, Avropa bazarı, transmilli layihə, strateji əməkdaşlıq*

***Keywords:** TANAP, Southern Gas Corridor, energy security, Azerbaijan, Turkey, European market, transnational project, strategic partnership, geopolitical significance.*

Azərbaycan zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına malik ölkədir. Bu ehtiyatların dünya bazarına çıxarılmasında ümummillilik lider Heydər Əliyevin əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Xüsusilə, 1994-cü ildə imzalanan "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində Azərbaycan beynəlxalq enerji bazarına inteqrasiya etmiş və strateji əhəmiyyətli boru kəmərləri vasitəsilə neft və qaz ixracını genişləndirmişdir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum, Bakı-Supsa və Bakı-Novorossiysk boru kəmərləri Azərbaycanın enerji ehtiyatlarının global bazarlara çatdırılmasını təmin etmişdir. Bu transmilli layihələr ölkəyə xarici investisiyaların cəlb olunmasına və regionda mühüm enerji mərkəzinə çevrilməsinə şərait yaratmışdır.

Azərbaycan qazının Avropa bazarına çıxarılmasını təmin edən Cənub Qaz Dəhlizi (CQD) üç əsas seqmentdən ibarətdir: Cənubi Qafqaz Boru Kəməri (CQBK), Trans-Anadolu Boru Kəməri

(TANAP) və Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) (Şabanov, 2022). TANAP bu sistemin əsas hissəsi olmaqla Azərbaycan və Türkiyə arasında iqtisadi, siyasi və strateji əməkdaşlığın inkişafına töhfə vermişdir. Bu layihə Azərbaycanın enerji ixrac imkanlarını genişləndirməklə yanaşı, Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayır (Azərbaycan qəzeti, 2014, s. 6).

TANAP boru kəməri Türkiyənin Ərdahan vilayətinin Posof qəsəbəsində yerləşən Türkgözü məntəqəsindən başlayaraq, ölkənin 20 şəhəri, 67 qəsəbəsi və 600 kəndindən keçməklə Ədirmənin İpsala bölgəsinə qədər uzanır. Buradan isə TAP boru kəməri vasitəsilə Avropa ölkələrinə qaz nəqli həyata keçirilir. TANAP-ın ümumi uzunluğu 1850 km təşkil edir və qərbdə TAP-a, şərqdə isə CQBK-ya birləşir (Xalq qəzeti, 2019, s. 13).

Azərbaycan və Türkiyə arasında TANAP-a dair anlaşma memorandumu 24 dekabr 2011-ci ildə imzalanmış, 2012-ci ildə İstanbulda layihəyə dair rəsmi sənəd qəbul edilmişdir. Bu sənədlər daha sonra Azərbaycan Milli Məclisi tərəfindən ratifikasiya olunmuşdur (Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası). Layihənin təməlqoyma mərasimi 2015-ci ildə Qarsda keçirilmiş, 2018-ci ildə isə TANAP-ın rəsmi açılışı baş tutmuşdur. Açılış mərasimində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan, Gürcüstanın Baş naziri Giorgi Qaxariya və digər yüksək səviyyəli dövlət rəsmiləri iştirak etmişdir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev çıxışında TANAP-ın əhəmiyyətini vurğulayaraq bildirmişdir: "Azərbaycan qazının Avropa qitəsinə böyük həcmdə ötürülməsi ilə bağlı uzun illər müzakirələr aparılmışdır. Lakin bu müzakirələr nəticə vermədiyindən Azərbaycan və Türkiyə TANAP layihəsini müstəqil şəkildə reallaşdırmaq qərarına gəldi". Türkiyə Prezidenti Rəcəb

Tayyib Ərdoğan isə bu layihənin əhəmiyyətini qeyd edərək, onun Azərbaycan və Türkiyə arasında dostluq və əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsinə xidmət etdiyini bildirmişdir (Xalq qəzeti, 2019, s. 13).

TANAP layihəsi yalnız enerji tranzit marşrutu deyil, eyni zamanda, Azərbaycan və Türkiyə üçün geostrateji əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR) TANAP-da 80% paya sahib olmaqla layihənin iqtisadi və strateji dəyərini artırır. TANAP boru kəmərinin ilkin buraxılış gücü 16 milyard kubmetr təşkil etmişdir ki, bunun 6 milyard kubmetri Türkiyəyə, 10 milyard kubmetri isə Avropa ölkələrinə tədarük olunmuşdur. 2023-cü ildə boru kəmərinin ötürmə gücü 23 milyard kubmetrə çatdırılmış, 2026-cı ildə isə bu rəqəmin 31 milyard kubmetrə qədər artırılması planlaşdırılır (Kamalov, 2015).

Layihənin həyata keçirildiyi ərazilərdə sosial və ekoloji tədbirlər də icra olunmuşdur. Türkiyə ərazisində TANAP boru kəməri çəkilişi zamanı müxtəlif arxeoloji tapıntılar aşkarlanmış və onların qorunması üçün müvafiq tədbirlər görülmüşdür.

TANAP layihəsi Azərbaycan üçün təkə enerji infrastrukturunu deyil, həmçinin ölkənin beynəlxalq enerji siyasətindəki mövqeyini gücləndirən strateji bir təşəbbüsdür. Layihə sayəsində Azərbaycan ilk dəfə olaraq qazını birbaşa Avropa bazarına çıxarmaq imkanı əldə etmişdir. Eyni zamanda, TANAP Azərbaycan və Türkiyə arasındakı iqtisadi və siyasi münasibətlərin dərinləşməsinə, regional və global enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə əhəmiyyətli töhfə vermişdir. Gələcəkdə TANAP-ın ötürmə gücünün artırılması və yeni enerji layihələri ilə inteqrasiyası Azərbaycanın beynəlxalq enerji bazarındakı mövqeyini daha da möhkəmləndirəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan”. (2014, oktyabr 21). № 228, 6.
2. Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası.
3. Kamalov, F. (2015). “*Azərbaycanın transmilli layihələrdə iştirakının müasir problemləri*”. Magistr dissertasiyası. Bakı.
4. İlham, Ş. (2007-2022). “*Cənub qaz dəhlizi Azərbaycanın XXI sərdəki meqa layihəsi*”. Faktlar, sənədlər və rəqəmlər toplusu
5. Xalq qəzeti. (2019, oktyabr 16). 13.

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

Xalıqverdi Babayev

AMEA, Lənkəran Regional Elmi Mərkəzi
aqrar elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0002-0841-3179>
babayev.xaliqverdi58@mail.ru

Nahid Əzizli

Lənkəran Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0009-0007-9522-0215>
nahidezizli43@gmail.com

Sevinc Əzimova

Lənkəran Dövlət Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/009-0000-6561-2655>
sevinc.ezimova1995@gmail.com

**Çayaltı podzollu qleyli-sarı torpaqların
aqrokimyəvi xassəsinə təbii nəmliyin və
degradasiya prosesinin təsiri**

Açar sözlər: çay, qleyli-sarı torpaqlar, torpağın aqrokimyəvi səciyyəsi, rütubətlənmə tipləri, üzvi və mineral gübrələr, məhsuldarlıq

Keywords: tea, Gleyic Livosols, agrochemical the characteristic of soils, type of humidity, influence of mineral fertilizers, productivity

Lənkəran–Astara bölgəsi torpaqlarının rütubətliyi yağmurlardan, havanın temperaturundan və torpaq-bitki örtüyünün xarakterindən asılı olaraq ilin fəsiləri üzrə böyük dəyişikliklərə uğrayır. Torpaq nəmliyinin ekoloji optimumu müxtəlif qrup bitkilərin normal böyüməsi və inkişafı üçün müxtəlifdir. Torpaqda rütubətin olmaması və ya azlıq etməsi, torpağın aqrokimyəvi xassəsinə, bitkilərin inkişafına, məhsuldarlığına və qida elementlərinin bitkilər tərəfindən mənimsənilməsinə mənfi təsir edir. Nəmliyin çoxluğu şəraitində isə bitkinin oksigen mübadiləsi pozulur və torpaqda toksiki zəhərli turş maddələr toplanır. Torpaqda izafi nəmlik də bitki üçün əlverişsizdir. İzafi nəmlik torpaqda suyun miqdarı tarla su tutumunu aşdığı zaman baş verir. Torpaqlarda izafi nəmlik yarandıqda bitki hava çatışmazlığından əziyyət çəkir. Atmosferdən daxil olan suda həll olmuş oksigen torpağın üst nazik qatı tərəfindən istifadə olunur. Torpağın tərkibində isə kükürd, metan, karbon qazı və digər zəhərli birləşmələr yaranır. Bitki müəyyən həddə qədər oksigenin çatışmamasına uyğunlaşa bilər. O qısa müddət ərzində anaerob tənəffüsə keçə bilər ki, bu zaman onun məhsuldarlığı sıfıra enir. Bitkilər üçün torpaq nəmliyinin o hissəsi əlverişli hesab olunur ki, onların həyat fəaliyyəti prosesində mənimsənilsin. Lakin, suvarma zamanı çayaltı podzollu qleyli-sarı torpağın həddindən artıq isladılması bitkilərin inkişafına mənfi təsir edir. Çünki, torpaqlarda, xüsusilə çayaltı podzollu qleyli-sarı torpaqlarda aerasiya, istilik rejimi, faydalı mikroorqanizmlərin fəaliyyəti pisləşir və onun turşuluğu artır.

Məlumdur ki, iki abiotik amil- temperatur və yağıntıların miqdarı- yer səthində əsas yerüstü ekosistemlərin yerləşməsinə müəyyən edir. Ona görə də çay bitkisinin mühitə yaxşı uyğunlaşması və kök atması üçün bitkinin tingləri açıq sahədə daimi

yerinə basdırıldıqdan sonra torpaq qatını nəmləndirmək və tinglərin cavan kök sistemi ətrafındakı torpağı bərkitmək məqsədilə suvarma aparılmalıdır. Bu, basdırılan tinglərin yaxşı uyğunlaşmasına və kök atmasına kömək edir. Yağış yağıdırma üsulu ilə suvarılma, xüsusilə yaxşı səmərə verir.

Çay əkinlərində torpaq nəmliyinin dinamikada öyrənilməsi torpaqların becərilmə və becərilən bitkilərin əkin vaxtlarının düzgün müəyyən edilməsinə şərait yaradır. Yağıntuların kifayət qədər olduğu tədqiqat aparılan ərazidə aşağı sukeçiricilik şəraitində bitkilərin nəmlikdən məhv olması, suyun səthdə toplanması, onun meyillik üzrə axması və eroziyanın inkişafı deqradasiyanın müxtəlif növlərinə səbəb olur.

Təcrübə sahəsində vegetasiya ərzində podzollu-qleyli-sarı torpaqlarda suyun ehtiyatının nəzərə alınması çay bitkisinin nəmliklə təmin olunması haqqında mühakimə yürütməyə imkan verir. Tətbiq olunan çayaltı podzollu-qleyli-sarı torpaqların əkin qatında nəmlik tədqiqat illərinin fəsiləri üzrə öyrənilmişdir. Məlumdur ki, torpağın aqrokimyəvi xüsusiyyətləri və torpağa verilən mineral gübrələrin faydalılığı torpağın tərkibindəki nəmliyin miqdarından asılıdır. Ona görə də torpaqda rütubətin miqdarı və dinamikası onun aqrokimyəvi xassələri nəzərə alınmaqla mart ayından başlayaraq oktyabr ayına kimi hər ay 0-20; 20-40; 40-60 sm-lik təbəqələrdə müəyyən edilmişdir (cədvəl 1)

**Podzollu qleyli-sarı torpaqlarda fəsilələr
üzrə nəmliyinin miqdarı.
(Çayaltı torpaqlar, quru çəkiyə görə %-lə,
(2023-2024-cu illər. 2 ildə orta). cədvəl -1**

Elmi Araşdırmalar XXIII Beynəlxalq Elmi Konfrans
28 mart 2025 / 141-145
Scientific Research XXIII International Scientific Conference
28 march 2025 / 141-145
<https://doi.org/10.36719/2663-4619/2025/XXIII>

Kəsim №	Dərnl ik, sm	Torpaq nümunələrin götürüldüyü tarix				
		15.III	15.V	15.VII	15.IX	15.XI
Deqradasiyaya uğramamış						
1	0-20	35,12	31,46	19,06	28,38	37,12
	20-40	36,56	34,00	21,14	30,60	38,40
	40-60	39,42	36,26	23,00	32,60	40,42
	0-60	37,03	34,00	21,07	30,53	38,65
Orta dərəcədə deqradasiyaya uğramamış						
2	0-20	27,46	25,00	14,08	25,52	29,08
	20-40	29,18	27,46	16,00	25,08	30,26
	40-60	32,06	28,00	17,00	27,00	32,34
	0-60	29,56	27,00	16,10	26,06	30,56

Cədvəldən görüldüyü kimi, deqradasiyaya uğramamış çayaltı torpaqların aqrofiziki, aqrokimyəvi və fəsilələr üzrə torpağın nəmliyinin miqdarı və bu torpaqların suvarılan şəraitdə aqroekoloji torpaq parametrləri çay bitkisinin inkişafı üçün əlverişlidir. Bu da orta dərəcədə deqradasiyaya uğramış torpaqda becərilən bitkilərin kök yayılan 0-60 sm-lik qatında aqrokimyəvi xassələrinin təhlili onların optimal münbitlik parametrlərdən tərəddüdünü müəyyən etməyə imkan vermişdir. Podzollu qlellisarı torpaqların münbitlik göstəricilərinin bitkinin ekoloji tələbinə uyğun olaraq optimallaşdırılması və kökətrafi zonada münbitliyin əldə edilmiş səviyyəsinin həmin həddə saxlanması kompleks aqrokimyəvi və aqromeliorativ tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Çay bitkisinin vegetasiya müddətində torpağın optimal nəmliyini aşağıdakı şərtlərlə müəyyən edilir:

- böyümə və inkişafın müxtəlif mərhələlərində bitkinin suya olan tələbatı; torpağın nəmlik ehtiyatı; nəmliyin mənbəyi və bitki tərəfindən istifadə olunması şərtləri.

- vegetasiya dövrü ərzində torpağın suvarma normasından asılı olaraq suvarmalar arası müddəti müəyyən etmək (torpağın morfoloji-zahiri əlamətləri, bitki gövdəsi, yarpaqların fizioloji əlamətləri və s. ilə);

- torpaqda nəmliyin toplanmasını və qida elementlərinin mənimsənilməsini təmin etmək (siderat bitkilərin əkilməsi, yeni növ kompostların tətbiqi, mulçalama);

- çay bitkisi, xüsusilə yay aylarda torpaqda çatışmayan rütubət miqdarını tamamlamaq və optimal səviyyəyə çatdırmaq üçün nəmləndirici suvarma növünün tətbiqi;

- vegetasiya dövründə əlavə gübrə verilməsi və torpağın düzgün becərilməsi;

- bitkinin tələb etdiyi vaxtlarda, müəyyən olunmuş normalarda su ilə təmin etmək (süni suvarma);

- çayaltı podzollu qleyli-sarı torpaqlarda artıq nəmliyi və ya çatışmayan nəmliyi bərpa etmək;

- ifrat rütubəti drenajlar ilə kənar etmək (qurutma meliorasiyası);

- çox turş torpaqların əhənglənməsi;

Çünki, çayaltı podzollu qleyli-sarı torpaqları şəraitində bitkinin kök sistemi hava və mikroorqanizmlərdən məhrum olur, torpaqda izafi suyun çoxluğu isə qrunut suyunun səviyyəsini qaldırır. Ona görə də çayaltı podzollu qleyli-sarı torpaqlarda çay məhsulu istehsalı ilə məşğul olan mütəxəssislər və fermerlər bitkinin vegetasiyası dövründə su rejiminin nizamlanmasından ötrü bir çox mühüm aqrokimyəvi qaydalara düzgün əməl etməlidirlər.

Lalə Abdullayeva
Gəncə Dövlət Universiteti
aqrar elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0000-8819-2278>
lala.abdullayeva.2015@mail.ru

Gəncə-Qazax bölgəsində yetişdirilən Azərbaycan dağ merinosu qoyun cinsinin bəzi genetik və seleksion xüsusiyyətləri

Açar sözlər: qoyunçuluq, seleksiya, genofond, zərifiyunlu, məhsuldarlıq

Keywords: sheep breeding, selection, gene pool, fine wool, productivity

Azərbaycanda qoyunçuluq qədim tarixə malikdir. Ölkəmizin təbii iqlim şəraiti, geniş əraziyə malik yay və qış otlaqlarının olması burada qoyunçuluğun inkişafı və daha da genişlənməsi üçün çox yararlıdır. Hələ keçmiş zamanlarda ölkəmizdə xalçaçılıq sənətinin meydana gəlməsi və inkişafı da qoyunçuluqla bağlıdır. Qoyunçuluqdan müxtəlif növ məhsullar əldə edilir, bu da onu digər heyvandarlıq sahələrindən fərqləndirir. Münlbit ekoloji şəraitə malik olan normal otlaqlarda qoyunlar yediyi yemin qidalı maddələrinin 76%-ə qədərini məhsul istehsalı üçün sərf edirlər. Həmçinin, belə şəraitdə hər yüz baş ana qoyun 100-110 və daha çox quzu verə bilər. Qoyunlarda sürü halında saxlanmaq instinkti yaxşı inkişaf etmişdir. Buna görə də onların saxlanması və bəslənməsi böyük sürülərlə həyata keçirilir (Abdullayev, Əliyev, 2012; Abbasov, 2011; Zeynalov, 2008).

Seleksiya nəticəsində seçilmiş, yüksək keyfiyyətlərə malik qoyunlar müxtəlif ekoloji şəraitin təsiri ilə ekoloji dəyişkənliyə məruz qalmalarına baxmayaraq özlərinin qiymətli genetik növ əlamətlərini, xəstəliyə düzümlülüyünü, yaşamaq qabiliyyətini, otlaq şəraitinə uyğunlaşmaq qabiliyyətlərini saxlamışlar.

Qoyunlar dəyişkən şəraitə yaxşı uyğunlaşma qabiliyyətinə malikdirlər. Bu baxımdan, seleksionerlər tərəfindən yeni qoyun cinslərinin yaradılması və onların müxtəlif ekoloji iqlimə malik zonalarda yetişdirilməsi müsbət haldır. Son zaman lar yüngül sənayedə süni liftlərdən hazırlanan məhsulların çeşidləri artdığı bir zamanda, yun emalı sənayesinin xammal mənbəyi kimi, qoyunçuluq hələ də əvəz edilməz sayılır. Çünki, zərif və yarım-zərif yundan ən yaxşı, zərif və keyfiyyətli parçalar hazırlanır. Yarımqaba və qabayunlar isə xalçaçılıq sənayesində qiymətli və keyfiyyətli xammal kimi istifadə olunur (Podkorytov, 2019).

Ölkəmizdə qoyunçuluq məhsullarından ərzaq kimi geniş istifadə olunur. Milli xörəklərin böyük əksəriyyəti qoyun ətinədən hazırlanır, qoyun südünün tərkibində isə çoxlu miqdarda qidalı maddələrin olması onu xüsusilə fərqləndirir. Bütün bunlarla əlaqəli qoyunçuluğun daha da inkişaf etdirilməsi və məhsuldar qoyun cinslərinin baş sayının artırılması istiqamətində dövlət səviyyəsində çox ciddi tədbirlər görülməkdədir. Seleksionerlər tərəfindən yeni, yüksək genetik xüsusiyyətlərə malik qoyun cinslərinin yaradılması üzrə işlər aparılır.

Qoyunlar insanlar tərəfindən yeddi min il əvvəl ilk dəfə əhliləşdirilmişlər. Azərbaycanda xalq seleksiyası yolu ilə çoxlu sayda qiymətli qoyun cinslərinin genafonduları yaradılmışdır. Həmin cinslərdən: Abşeron, Mil-Qarabağ, Gödək, Caro, Şirvan, Ləzgi, Azərbaycan dağ merinosu, Balbas, Mazex, Qaradolaq, Bozax və s. misal çəkmək olar (Abdullayev, Əliyev, 2012; Zeynalov, 2008).

Ölkəmizdə Azərbaycan dağ merinosu cinsi ətinə və yununa görə nisbətən geniş istifadə olunur. Bu qoyunlar həm ətinə görə yetişdirilir, həm də yüksək keyfiyyətli zərif yununun olması ilə digər cinslərdən fərqlənirlər.

Araşdırmalara əsasən, Azərbaycanda zərif yunluq qoyunların çoxaldılması işləri 1842-cı ildən başlayıb. Bu illərdə Gədəbəy rayonuna Xerson, Yekatrinoslav və Travriya guberniyalarından zərifiyunlu qoçlar gətirilmişdir. Daha sonralar isə Şimali Qafqazdan, Mazayev, sonra isə Novokavkaz qoyun tipi gətirilmişdir. Bunlardan Gədəbəy və Şəmkir rayonlarına dörd min baş metis, iki min baş isə təmiz qanlı merinos cinsləri gətirmişdir. Lakin, 1926-cı ildə aparılan seleksiya işləri nəticəsində alınmış merinos qoyunları xırda və az məhsuldar olmuşlar (Abbasov, 2011). V.Q.Smaraqdqovun məlumatlarına görə, aparılan seleksiya işləri nəticəsində Gədəbəy rayonunda merinos qoyunların bioloji göstəriciləri belə olmuşdur: ana qoyunların diri çəkisi 34,4 kq; Şəmkirdə isə 34,1 kq. Törədici qoçların çəkisi Gədəbəydə 46,3 kq, Şəmkirdə isə 50,1 kq olmuşdur. Nəticələrin belə alınması ilə və gələcəkdə Merinos qoyunların və mələzlərin məhsuldarlığını yüksəltmək üçün Ukraynadan Askaniya və Rambulye cinsinin qoçları gətirilərək yerli merinos qoyunları ilə çarpazlaşdırılmışdır. Alınan qoyunlar III və IV nəsilə “özözlüyündə” yetişdirilməyə başlandı. Nəticədə, 1947-cı ildə o, cins kimi təsdiq edildi və “Azərbaycan dağ merinosu” adı verildi. Zaman keçdikcə Azərbaycan dağ merinosu cinsi daha da yüksək genetik və damazlıq xüsusiyyətlərə malik oldu. Araşdırmalara əsasən, bu cinsin damazlıq keyfiyyəti yoxlandığında məlum oldu ki, törədici qoçların diri çəkisi 74-81 kq, an qoyunların çəkisi isə 47-52 kq olmuşdur.

Azərbaycan dağ merinosu qoyunun yunu yüngül, elastik, uzanan, davamlı olmaqla, əla istilik izolyasiyası və gigiyenik

xüsusiyyətlərə malikdir. O, yaxşı rənglənilir və əyirilir, ondan keçə hazırlanır, yunun bu xüsusiyyəti sintetik liflərin heç birində mövcud deyil. Azərbaycan dağ merinosu yun məhsuldarlığına və onun yüksək keyfiyyətinə görə digər cinslərdən fərqlənir. Belə ki, törədici qoçlarda yunun çəkisi 6,7-7.3 kq, ana qoyunlarda 4,8-5,2 kq olmuşdur. Yunun əsas keyfiyyət göstəricilərindən olan yunun uzunluğu 7,6-9,0 sm olmuşdur. İnsanın sağlamlığı üçün qoyun yunu öz faydalı xüsusiyyətlərinə görə daha üstün sayılır və onu heç bir tekstil lifi əvəz edə bilməz (Abdullayev, Əliyev, 2012; Podkorytov, 2019). Azərbaycan dağ merinosu cins qoyunları çox hərəkətli, möhkəm konstitusiya malik heyvanlardır. Onların döş qəfəsi yaxşı inkişaf etmişdir, ayaqları isə sümüklərinin möhkəm olması ilə xarakterizə edilir və bu da onları digər tip merinolardan fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir. Bu cinsin qoyunlar piroplazmoz xəstəliyinə davamlıdır və dağ-otlaq şəraitində saxlamağa yaxşı uyğunlaşmışdır.

Hazırda, Azərbaycan dağ merinosu qoyunları öz iriliyi ilə seçilir. Onlar ən yüksək diri çəkiyə 3-4 yaşlarında çatırlar. Törədici qoçların diri çəkisi 70-90 kq və daha çox olur. Ana qoyunların orta çəkisi 50 kq, ən yüksək çəkisi isə 90 və 5 yaşında daha çox çəkiyə malik olanları var. Bu cinsin əsas xarakterik xüsusiyyəti onların yüksək keyfiyyətli yun örtüyünə malik olmasıdır. Bu qoyunların yunu bircinsli olmaqla, yalnız zərif tiftik yun telindən ibarətdir. Tükünün nazikliyi 25 mkm-ə qədərdir, forması və quruluşu spesifik qıvrımlı olub, nisbətən çox yağ-tərə malikdir. Onların boyun və bədəndə fartuk kimi qırıqları var, yunu çox sıx olur. Qoyunların yun qırımı, orta hesabla törədici qoçlarda 6,2-7,4 kq və daha çox, ana qoyunlarda isə 3,0-3,5 kq olur. Erkək toğlularda 4,2-5,4 kq, dişi toğrularda isə 2,8-3,5 kq təşkil edir. Maksimum yun qırımı törədici qoçlarda 10,5 kq,

ana qoyunlarda 4,6 kq, erkək toğlularda 6,4 kq, dişi toğlularda 3,6 kq təşkil edir (cə.d.1)

Cədvəl 1.

Azərbaycan dağ merinosu qoyun cinsinin orta məhsuldarlıq göstəriciləri.

Canlı kütlə, kq				Təmiz yun qırımı, kq			
Qoç		Ana qoyun, dişi toğlu		Qoç		Ana qoyun, dişi toğlu	
yaşlı	bir yaşında	yaşlı	Bir yaşında	yaşlı	Bir yaşında	yaşlı	bir yaşında
70-90	45-50	50-90	48-40	6,2-7,4	2,8-3,2	3,0-3,5	2,2-2,5

Qoyun südü kimyəvi tərkibinə və qida dəyərinə görə inək südündən fərqlənir, qoyun südünün tərkibində 1,5 dəfə çox quru maddə, yağ - 1,7 dəfə, protein isə - 1,6 dəfə çoxdur. Dağ qoyunlarından alınan südün tərkibində 17-20% quru maddə, 5,5-7,0 % yağ və 5,7-6,0% ümumi zülal olur, bir kq belə südün enerji dəyəri 1218 kkal dir. Azərbaycan dağ merinosunda ana qoyunların laktasiya ərzində südlülüyü 63-75 kq olur Quzuların anadan ayrılanadək normal bəslənməsinə və yüksək yağlılığa malik (5,5-6,1%) 41-45 kq əmtəlik süd əldə edilməsinə imkan verir.

Azərbaycan dağ merinosu cinsi respublikamızın Gəncə-Qazax bölgəsində təbii coğrafi iqlim şəraitinə yaşamağa tam uyğunlaşmışdır. Bu cinsin qoyunları il boyu otlaq şəraitində olan yemdən yaxşı istifadə edirlər. Bu da, onlardan alınan məhsulun maya dəyərinin aşağı olmasına birbaşa təsir edir. Hazırda,

AzETHİ-da qoyunçuluq təsərrüfatlarında, müasir seleksiya işlərinin həyata keçirilməsi ilə yeni, yaxşı genetik xüsusiyyətlərə və daha yüksək məhsuldarlığa malik qoyun cinslərinin yaradılması, mövcud cinslərin isə daha da təkmilləşdirilməsi işləri aparılır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Q. Q., Əliyev, M. İ. (2012). *Qoyunçuluq*. Bakı.
2. Abbasov, I. (2011). *Ərzaq təhlükəsizliyi və kənd təsərrüfatının prioritet istiqamətləri*. Bakı, 639.
3. Zeynalov, M. A. (2008). *Azərbaycanda qoyunçuluq*. Bakı, 496.
4. Zeynalov, Ə. Q. (2016). *Qoyunçuluq*. Bakı.
5. Podkorytov, A. T. (2019). *Gornoye ovtsevodstvo*. Barnaul.

Şəhla Abdullayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0003-4869-1835>
shahla-nasimi@mail.ru

Paxla bitkilərinin xəstəliklərinə səbəb olan parazit göbələklər

Açar sözlər: agroekologiya, bitki qorunması, bitki zərərvericiləri, paxla bitkiləri, göbələk xəstəlikləri

Keywords: agroecology, plant protection, plant pests, leguminous plants, fungal diseases

Dənin səthində mikroorqanizmlərin miqdarı onun qlafının quruluşundan, toxumun aşağı sallanma dərəcəsindən, çiçək təbəqəsinin olmasından, paxlanın layından və b. asılıdır. Məsələn, paxla toxumlarında – noxud, lobya, mərcimək və başqaların səthində buğda toxumuna nisbətən mikroorqanizmlərin miqdarı az olur. Bu onunla izah olunur ki, paxla toxumları möhkəm qabıqla örtülü olduğuna görə qabıqdan çıxma vaxtına qədər mikroorqanizmlər ora düşə bilmir. Bundan əlavə paxla toxumlarının qabığının hamar və düz olması da mikroorqanizmlərin az olmasına səbəb olur. Bu zaman buğda toxumunda olan şırımlar (oyuq) keyli mikroorqanizmlərin dənin səthində oturması üçün şərait yaradır. Digər dənli bitkilərdən fərqli olaraq qarğıdalı dənində mikroorqanizmlərin ümumi miqdarına görə kif göbələklərinin faizi yüksək olur. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, təzə yığılmış yaxşı keyfiyyətli qarğıdalı dənində kif göbələkləri mikroorqanizmlərin ümumi miqdarınının 2-dən 50%-ə

qədərərini təşkil edə bilər. Məlum olmuşdur ki, qarğıdalı dəninin yetişməsi artdıqca kif göbələklərinin miqdarı artır, bakteriyaların miqdarı isə azalır. Əsasən *Penisillium*, *Fusarium* göbələk növlərinin nümayəndələri olur. Müxtəlif dənli bitkilərin mikrobiotasının növ tərkibində olan fərq başlıca olaraq kif göbələklərində müşahidə olunur. Əgər təzə yığılmış buğda dənində tez-tez *Alternaria*, *Cladosporium* kimi göbələk cinslərinə təsadüf edilirsə, yulaf dənində göstəriləndən başqa, daima *Trichoderma* cinsinin nümayəndələri də olur, qarğıdalı dənində tez-tez *Fusarium* müəyyən olunur, qarabaşaq dənində isə daimi *Ascochyta* göbələk cinsinə rast gəlinir. Müəyyən olunmuşdur ki, *Alternaria*, *Cladosporium* göbələk cinsləri yalnız təzə yığılmış buğda dənində və digər bitkilərdə rast gəlinir. Bu göbələklər «tarla kifi» adını almışdır. Saxlanılan dəndə göstərilən növlər tez məhv olur və onların yerinə *Penisillium*, *Aspergillus*, *Mucor* növləri meydana çıxır. Bu göbələklər isə «saxlanma kifləri» adını almışdır. Saxlanmağa daxil olan taxıl kütləsində üç əsas mikroorqanizm qrupları müəyyən oluna bilər: saprotrof, fitopatogen, insan və heyvanlar üçün patogenlər olanlar.

Saprotrof mikroorqanizmlər dən kütləsində həmişə bu və ya digər miqdarda olur. Bunlara yuxarıda təsvir etdiyimiz epifit mikroorqanizmlər, spor əmələgətirən bakteriyalar, kif göbələkləri, aktinomisetlər, mayalar, mayayabənzər göbələklər və bir çox başqa növlər aiddir. Dən infeksiyanın yalnız ötrücü rolunu yerinə yetirə bilər. Dən kütləsinə patogen mikroorqanizmlərin az hallarda düşməsinə baxmayaraq, bu mümkünlüyü daimi yazda saxlamaq və nəzərə almaq lazımdır. Taxılla işləyərkən elementar sanitariya tədbirlərə ehtiyatla əməl olunmalı və dən saxlanması və emalı üçün nəzərdə tutulan, taxıl anbarının, dəyirmanının, anbarların təmizlənməsi və dezinfeksiyası üzrə olan xüsusi qaydalara ciddi riayət etmək lazımdır. Göstərilən tədbirləri xüsusilə,

yuxarıda adları sayılan infeksiyon xəstəliklərin qeyd olunduğu rayonlardan daxil olan taxıllara qarşı yerinə yetirmək lazımdır. Taxılın mikrobiotasının müxtəlif saxlanma şəraiti və emalı zamanı dəyişilməsi Çoxlu tədqiqatlar göstərmişdir ki, əgər taxıl quru vəziyyətdə olarsa və daimi temperatur şəraitində saxlanarsa, onun saxlanma müddəti uzandıqca mikroorqanizmlərin ümumi miqdarı azalır, həmçinin taxıl kütləsinin mikrobiotasının keyfiyyət tərkibi də bir qədər dəyişir. Məsələn, buğda və çovdarı normal şəraitdə uzun müddət saxladıqda *Pseudomonas herbicola* bakteriyaları tamamilə ölür, lakin spor əmələ gətirən *Bacillus mesentericus*, *Bacillus subtilis* bakteriyaları, həmçinin kif göbələklərinin sporları yaxşı qalırlar. Əgər taxılın saxlanması normal şəraitdə davam edərsə, mikroorqanizmlər – kif göbələkləri və başqaları – sükunətdə olur və çoxalmırlar. Saxlanma şəraiti dəyişilən zaman (nəmliyin, temperaturun artması) istər təzə yığılan, istərsə də uzun müddət saxlanılan taxıl kütləsində mikroorqanizmlər ola bilər və onlar tədricən və ya sürətlə çoxala bilər. Bu zaman bir növü digəri, o cümlədən epifitləri kif göbələkləri əvəz edir. Sahədə və taxıl anbarında əlverişsiz şəraitdə saxlanma zamanı bir neçə gündən sonra mikroorqanizmlərin təsiri altında taxıl qismən, yaxud tamamilə xarab ola bilər. Saxlanma zamanı (dən) taxıl kütləsində mikroorqanizmlərin inkişafına imkan verən mühüm şərait: taxıl kütləsinin və onun ayrı-ayrı komponentlərin nəmliyi; onun aerasiya dərəcəsi; dənin tamlığı və onun örtük toxumasının vəziyyəti; qatışıqların miqdarı və növ tərkibi hesab edilir. Normal keyfiyyətli taxıda mühit reaksiyası pH-5,6-6,4 arasında olur. Hiss olunacaq dəyişiklik isə taxıl xarab olanda müşahidə edilir. Taxıl kütləsinin adi mikrobiotasına düz günəş şüası öldürücü təsir edir. Lakin səpələnən şüaya əksər saprotrof mikroorqanizmlər laqeyd münasibət göstərirlər. Rütubət və temperaturun taxıl kütləsinin mikroorqa-

nizmlərinə təsiri, mühitin rütubəti mikroorqanizmlər üçün vacib şərtidir.

Nərgiz Abdullayeva
Meyvəçilik və Çayçılıq Elmi-Tədqiqat İnstitutunun
Zaqatala Dayaq Məntəqəsi
aqrar elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0006-6749-617X>
nargizabdullayeva68@mail.ru

Şəki-Zaqatala bölgəsində becərilən fındıq bitkisinin (*corylus avellana*) üfüqi daldırma üsulu ilə çoxaldılması

Açar sözlər: fındıq, çoxaldılması, sort, pöhrə, ting

Keywords: hazelnut, propagation, variety, sprout, seedling

Azərbaycan Respublikasının Şəki-Zaqatala bölgəsində qərəkli meydə bitkilərinin (fındıq, yunana qozu, şabalıd) becərilməsi üçün olduqca əlverişli torpaq iqlim şəraiti mövcuddur. Belə ki, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən 2023-cü il üçün, fındıq bitkisinin Respublikamız üzrə əkin sahəsi 81 800 ha, istehsalı 75 410 ton olduğu halda, ən yüksək göstərici Şəki-Zaqatala bölgəsində müvafiq olaraq 57 212 ha və 56 580 ton təşkil edir.

Meyvəçilik və Çayçılıq Elmi Tədqiqat İnstitutunun Zaqatala Dayaq Məntəqəsində 100-dən artıq fındıq sortu genofond olaraq kolleksiya bağında qorunub saxlanılır. Burada 18 xalq seleksiyası, 14- İnstitutun seleksiya sortları, 16-Avropa mənşəli, 3-Şimali Qafqaz, 3 – Türkiyə, 1- Ukrayna, 8- Gürcüstan, 15-ABŞ-dan, 8- İran İR-dan və s. introduksiya edilmiş sortlar üzərində sortöyrənmə və seleksiya işləri icra edilir (Bayramova, 2010; Qurbanov, 2016).

Yeni bağlar salınarkən, ilk növbədə sağlam və keyfiyyətli əkin materialının (ting) əldə edilməsidir. Fındıq istehsalçıları əkin materialını (tingləri) əsasən, MvəÇETİ-nin Zaqatala Dayaq Məntəqəsindən, fərdi tingçilərdən və ya sortu dəqiq bəlli olan fındıq bağlardan kök pöhrələrindən tədarük edirlər (Abdullayeva, 2016).

Şəki-Zaqatala bölgəsinə xas olan, qiymətli qida məhsulu və əhalinin gəlir mənbəyi olan qərzəkli meyvə bitkilərinin istehsalının inkişaf etdirilməsi, gələcəkdə, yüksək və keyfiyyətli məhsulun qarantı üçün, məqsədyönlü çoxaldılma üsulunun tətbiq edilməsi olduqca vacibdir (Bayramova, 2000; Bayramova, 2003).

Fındıq bitkisi vegetativ orqanları vasitəsilə: kök pöhrələri, çiliklər, kolun bölünməsi və s., seleksiya işlərində isə generativ: meyvəsindən istifadə edilərək çoxaldılır. Hal-hazırda MvəÇETİ-nin Mikroklonal çoxaltma laboratoriyasında, müasir innovativ olan mikroklonal çoxalma metodlarından istifadə etməklə, meyvə bitkilərinin sort və calaqaqlarına aid əkin materiallarının çoxaldılması icra edilir.

Şəki-Zaqatala bölgəsinin fərdi təsərrüfatlarda, fındıq bitkisi əsasən kök pöhrələri vasitəsilə çoxaldılır. Pöhrə vermə qabiliyyətinə görə fındıq sortları 3 qrupa bölünür:

- 1-ci qrupa yüksək pöhrə verən sortlar: Atababa, Elbarı, Barlı, Firavan, Qızıl;
- 2-ci qrupa orta pöhrə verən sortlar: Əşrəfi, Yağlı fındıq, Azəri, Ataulla, Əşrəfi;
- 3-cü qrupa az pöhrə verən sortlar: Saçaxlı, Qalib, Topqara, Pərzivan zərifi, Daş fındıq, Zaqatala, Gəncə, İri çataq və s. kimi sortlar aiddir (Qurbanov, 2019).

3-cü qrupa aid olan seyrək kök pöhrələri verən, perspektivli və keyfiyyətli fındıq sortlarının fərdi təsərrüfatlarda “üfüqi daldırma” üsulu ilə çoxaldılması daha əlverişlidir. Belə ki: bu üsul mart ayında, fındıq zoğlarının daha şirəli və elastik bir dövründə aparılır. Anac kol olaraq seçilmiş fındıq kolunun gövdə ətrafı əvvəlcədən şumlanaraq yumşaldılır. Uzunluğu 1,5-2.0 metr, diametri 1,5 sm olan 25-30 ədəd sağlam, standart zoğlar seçilir və kolun dibindən ətrafa doğru hər istiqamətdə 15-20 sm dərinlikdə, ara məsafəsi 0,3-0,5m olmaqla şırımlar çəkilir.

Seçilmiş zoğlar ehtiyatla qövs şəklində üfüqi vəziyyətdə əyilərək şırımlara yatdırılır və əvvəlcədən hazırlanmış ağac qarmaqlarla torpağa bərkidilərək, üzəri torpaqla örtülür. Vegeta-

siya gövründə həmin sahə çox ehtiyatla becərilir, kök sistemini zədələmədən əlaq otlarından təmizlənilir, vaxtaşırı suvarılır və torpaq yumşaldılır. Həmin sahədə iyun-lyul aylarında əmələ gələn yeni sağlam kök pöhrələrinin müəyyən qismi əlavə saxlanılır ki, bu da, gələcəkdə çoxaldılma üçün istifadə edilir və qalan zəif və zədəli pöhrələr kəsilərək atılır.

Həmin ilin payızında basdırılmış zoğlardan sağlam kök sisteminə malik pöhrələr inkişaf edir. Üfüqi basdırılmış zoğların kənarı ehtiyatla qazılaraq, əmələ gəlmiş pöhrələr bağ qayçısı ilə kəsilərək götürülür və çeşidlənərək tingliyə köçürülür. Bu üsulla hər bir anac koldan orta hesabla sağlam kök sisteminə malik 150-250 ədəd əkin materialı (ting) əldə etmək mümkündür (şəkil 1,2,3,4).

Hər bir anac fındıq kolundan 25 zoğ “üfüqi daldırma” üsulu ilə yaddırılarsa, hər zoğdan təqribən 10 ədəd pöhrə əldə edilərsə, 1 anac koldan 250 ədəd ting əldə edilə bilər. 1.0 ha 8x8 əkin sxemi ilə salınmış fındıq bağında 156 kol hesabı ilə (156 x 250 = 39000), hektardan təqribən 39000 sağlam əkin materialı (ting) əldə etmək mümkündür. Fərdi təsərrüfatlarda fındıq bitkisinin “üfüqi daldırma” üsulu ilə çoxaldılması, əhali üçün daha asan və əlçatandır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva, N. M., İbrahimov, R. X., Xankişiyeva, E. M. (2016). *Fındıq bitkisinin ənənəvi üsulla becərilməsi*. Bakı: “Müəllim” nəşriyyatı, 13-15.
2. Bayramova, D. B., Heydərlı, R. R. (2003). *Meyvə tingliyi*. Bakı: Şirvan-nəşr, 89-90.
3. Bayramova, D. B., Əhmədi, P. H., Sultanov, İ. M. (2010). *Qərzəkli meyvə bitkiləri*. Bakı: “Təknur MMC” nəşriyyatı, 29-30.

4. Bayramova, D. B., Əhmədi, P. H. (2000). *Azərbaycanda fındıq bitkisinin becərilməsi və gübrələnməsi*. Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, 80-82.
5. Qurbanov, İ. S., Əliyev, V. M. (2016). *Fındıq bitkisinin yetişdirilməsi*. Bakı: “Müəllim” nəşriyyatı, 42-43.
6. Qurbanov, İ. S., Əliyev, V. M., Bəyəhmədov, İ. A., Xankişiyeva, E. M., Süleymanova, S. C. (2019). *Fındıq bitkisi*. Bakı: “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 89-91.

Ashura Abdullayeva

Baku State University

Master student

<https://orcid.org/0009-0005-0611-2956>

ashuraabdu62@gmail.com

Vafa Gasimova

Baku State University

Doctor of Biological Sciences

<https://orcid.org/0009-0000-3305-8450>

vafahal@hotmail.com

Oil Pollution and Its Impact on the Resilience of Natural Ecosystem

Keywords: *soil, ecological problems, environment, oil pollution, ecosystem sustainability.*

Açar sözlər: *torpaq, ekoloji problemlər, ətraf mühit, neftlə çirklənmə, ekosistemlərin dayanıqlığı.*

Oil pollution is one of the most widespread types of environmental problems in the world, and this issue causes serious ecological consequences, especially in countries with developed oil industries. Azerbaijan is a country with an important position in the field of oil production and refining. However, the negative impact of this industry on the environment particularly threatens the resilience of ecosystems. Every year, millions of tons of oil and petroleum products seep into ecosystems, weakening the ability of the natural environment to recover. The goal of this thesis is to analyze the impact of oil pollution on ecosystems and propose relevant measures to mitigate these effects, taking into account the

situation in Azerbaijan.

In Azerbaijan, especially in the Caspian Sea, oil pollution causes serious environmental problems. The oil film on the surface of the Caspian Sea waters limits the access of oxygen to aquatic organisms, creating a threat to the life of fish and other marine creatures. This pollution threatens not only aquatic life but also the overall biodiversity of ecosystems. Ecosystems in the Caspian Sea and other water bodies suffer long-term damage due to the loss of natural balance. Additionally, oil seeping into the soil changes its chemical composition and contaminates underground water sources. These changes directly affect vegetation and the life of terrestrial organisms, leading to disruptions in ecosystems. The ecosystem characteristics of the soil are defined by its subsurface resources (gas, oil, gold, mercury, etc.) and surface resources (seas, forests, etc.) (Guliyev, 2007, p. 7-8).

The resilience of ecosystems depends on their ability to utilize and restore natural resources. However, oil pollution seriously weakens this resilience. In particular, in Azerbaijan, the life activities of vegetation and microorganisms in oil-contaminated soils are disrupted. The impact of this pollution on ecosystems is so widespread that, in some cases, ecosystem restoration in these areas becomes impossible. This situation also leads to the disruption of food chains among animals, which in turn contributes to the decline in local biodiversity. Environmental pollution by oil and petroleum products, as well as some related substances (salts, heavy metals, etc.), annually removes large areas of productive land from circulation, reducing their biological activity and fertility, causing or intensifying erosion processes (Babayev, 2013, p. 3-5).

Assessing the need for technologies to eliminate the

consequences of oil pollution in terrestrial ecosystems is a complex task. The use of physical-chemical reclamation methods is ecologically safer and relatively more significant (Muxambetov, 2012, p. 36; Sultanova, 2021, p. 31).

Various measures can be taken to reduce the impact of oil pollution. Firstly, preventive measures and new technologies must be implemented to prevent oil spills. Bioremediation methods (cleaning pollution through microorganisms) are considered highly effective for removing oil from the environment. The widespread application of these methods in Azerbaijan's oil industry could have a positive impact on ecosystem restoration. Furthermore, the application of phytoremediation methods (reducing pollution through plants) in soil and water ecosystems could support ecosystem recovery. In Azerbaijan, the implementation of ecological monitoring and relevant environmental safety standards is also crucial, as it creates opportunities for taking important steps in combating this issue. The protection of land resources and their purposeful, efficient use is possible with reliable monitoring of soil quality and proper assessment of the situation (Mammadov, 2007, p. 3-4).

Oil pollution has a serious impact on Azerbaijan's natural ecosystems, weakening their resilience. Technological solutions as well as strengthening environmental legislation are essential for the restoration of ecosystems. The implementation of environmental safety measures in Azerbaijan's oil industry plays an important role in preserving ecosystems. Improving these measures and applying international environmental standards will ensure the sustainability of Azerbaijan's ecosystems.

References

1. Babayev, E. R. (2013). *Characteristics of Changes in the Composition and Properties of Pollutants as a Result of Biodegradation Processes in Various Oil-Contaminated Areas of the Absheron Peninsula*. Author's Abstract. Baku, 3-5.
2. Quliyev, R. M. (2007). *Scientific Foundations of Geology*. Volume I. Baku, "MBM" Publishing, 7-8.
3. Mammadov, G. Sh. (2007). *Fundamentals of Soil Science and Soil Geography*. Baku: "Elm" Publishing, 3-4.
4. Muxambetov, B., Sagindikova, S. V. (2012). Model Practices on the Remediation of Oil-Contaminated Soils. *Journal*, No. 1 (90), 36.
5. Sultanova, G. D., Abdullayeva, M. Y. (2021). *Remediation of Oil-Contaminated Soils in Azerbaijan's Climate Conditions*. Bulletin of Science and Practice, Volume VII, No. 7, Moscow, 31.

Nuray Əsədli
Bakı Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0009-0000-6686-3392>
asadlinuray0@gmail.com

Ceyranbatan su anbarının ətraf bitkiliyi və ekoloji vəziyyəti

Açar sözlər: bitki örtüyü, ekosistem, bioloji müxtəliflik, su ehtiyatları, aqrotexniki tədbirlər

Keywords: vegetation, ecosystem, biodiversity, water resources, agrotechnical measures

Ceyranbatan Su Anbarı kimi adlandırılan su anbarı geniş bitki örtüyü ilə zəngin olub, su hövzəsinin ekoloji balansının qorunmasında mühüm rol oynayır. Ərazidəki bitki növləri əsasən suya yaxın sahələrdə və ya suyun təbii təsiri ilə formalaşan quruluqlarda yayılır. Bu bitki örtüyü həm təbii, həm də antropogen amillərdən təsirlənir, xüsusən də kənd təsərrüfatı fəaliyyəti və ətraf mühit çirklənməsi nəticəsində dəyişikliklər baş verir. Ceyranbatan Su Anbarının ətrafında müxtəlif bitki növləri mövcud olub, bu bitkilər suyun keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və torpaq eroziyasını azaltmaq kimi ekoloji funksiyalar yerinə yetirirlər.

Anbarın ekosistemindəki bitki örtüyü və bioloji müxtəliflik, suyun təmizlənməsi və yerli faunanın davamlı inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ancaq, əraziyə olan antropogen təsirlər, xüsusilə sənaye və kənd təsərrüfatı tullantıları, bitki örtüyünün keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Bu vəziyyət su

hövzəsinin ekoloji balansını pozaraq, suyun ekosistem üzərindəki təsirlərini gücləndirir.

Tarixi nöqteyi-nəzərdən Ceyranbatan Su Anbarı, 1950-ci illərin ortalarında istifadəyə verilmiş və Abşeron yarımadasının cənub hissəsində yerləşən mühüm su təchizatı obyektidir. Bu su anbarı, həmçinin ətraf ərazinin bioloji müxtəlifliyi və ekoloji tarazlığı baxımından əhəmiyyətlidir. Ceyranbatanın yerləşdiyi regionun iqlim, torpaq və relyef xüsusiyyətləri burada meydana gəlmiş bitki örtüyünün tərkibini və ekosistemin fəaliyyətini birbaşa təsir edir. Bu ərazinin ekologiyası, həm təbii faktorlar, həm də insan fəaliyyətinin təsiri altında formalaşmışdır. Nəticədə, ətraf ərazinin təbii və süni bitki örtüyü ilə zəngin biogeosenoz yaradılmışdır. Abşeron yarımadası, quraq və yarımsəhra şəraitinə malik olduğundan burada inkişaf edən bitkilər, ekosistemin davamlılığı və ərazinin iqtisadi və sosial inkişafı üçün vacibdir. Lakin müasir dövrdə bu regionda ekologiyanın tarazlığına mənfi təsir göstərən bir sıra faktorlar mövcuddur. Bu səbəbdən, ərazinin ekosistemi üzərindəki təbii və süni təsirlərin daha da dərinlən öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir (Alieva, 2017, s. 68).

Tədqiqatın Məqsədi. Bu tədqiqatın əsas məqsədi Ceyranbatan Su Anbarının ətraf ərazisindəki bitki örtüyünün tərkibini, ekoloji vəziyyətini və ərazinin ekosistemini təsir edən amilləri qiymətləndirməkdir. Bu məqsəd doğrultusunda, ərazinin su ehtiyatları ilə əlaqəli bitki növləri və təbii faktorlardan əlavə insan təsirinin ekosistemə təsiri araşdırılmışdır. Eyni zamanda, bitki örtüyünün qorunması və davamlı inkişafı üçün tətbiq edilən mühafizə tədbirlərinin təsiri də diqqətə alınmışdır (Həsənov, 2022, s. 145).

I. Materiallar və Metodlar.

Tədqiqatda, Ceyranbatan Su Anbarı ətrafında sahə müşahidələri aparılmış və müxtəlif bitki növlərinin və su mühitinin ekoloji xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Bitki örtüyü üzərində müxtəlif aqrotexniki tədbirlərin və su ehtiyatlarının idarə edilməsinin təsiri öyrənilib. Ərazinin ekosisteminin vəziyyəti, həm təbii, həm də insan fəaliyyətinin təsiri ilə qiymətləndirilmiş, bitkilərin inkişafı, yayılma sahələri və bioloji müxtəliflik araşdırılmışdır. Bu məqsədlə, yerli flora ilə uyğunlaşdırılmış bitki növlərinin ekosistemdəki rolu da təhlil edilmişdir (Məmmədov, 2018, s. 38). Nəticələr, həm müasir dövrün ekoloji şəraiti, həm də keçmişdəki ekosistem fəaliyyətlərini əks etdirir.

II. Nəticələr və Müzakirə.

Ceyranbatan Su Anbarı ətrafında yerli bitki örtüyü, Abşeron yarımadasının sərt iqlim şəraitinə və torpaq strukturuna uyğunlaşmış bitkilərdən ibarətdir. Bu bitki növləri, əsasən quraqlığa dözümlü səhra və yarımsəhra bitkiləridir. Ceyranbatan ətrafında inkişaf edən səhra bitkiləri, məsələn, yovşan və qarağac, ekosistemdə torpaq eroziyasının qarşısını almaqla yanaşı, bioloji müxtəlifliyin qorunmasına da kömək edir. Su bitkiləri, su səviyyəsinin yüksəlməsi ilə daha da inkişaf edir və su mühitinin keyfiyyətini yaxşılaşdırır. Su zanbaqları, göl otları və digər su bitkiləri, ekosistemin sağlamlığını dəstəkləyərək, oksigen səviyyəsini artırır və su ekosistemindəki digər canlıların yaşayış şəraitini yaxşılaşdırır. Lakin, su səviyyəsinin azalması ilə su bitkilərinin inkişafı məhdudlaşır, bu da su mühitinin keyfiyyətinə təsir edir.

Kol bitkiləri də, Ceyranbatan ərazisində geniş yayılan bitki növlərindəndir. Bu növlər arasında şəbəkə kolu və düyünlü kol kimi bitkilər ərazinin mülayim iqlim şəraitində inkişaf edir və torpağın möhkəmlənməsinə kömək edir. Həmçinin, kol bitkiləri

ərazidəki su ehtiyatlarının qorunmasına təsir edir və torpaq eroziyasının qarşısını alır (Sarıbiyık, 2019, s. 75).

Yerli flora ilə əlaqədar olaraq, Ceyranbatan ərazisində su təminatının yaxşılaşdırılması ilə bitki örtüyü daha da genişlənir. Xırdalan şəhəri istiqamətindəki cənub sahil zonasında qarğı, qamış və cil kimi bitkilərlə zəngin ekosistemlər müşahidə olunur. Bu bitkilər, ərazinin su təminatını yaxşılaşdırır və su ehtiyatlarının effektiv idarə edilməsini təmin edir (Süleymanov, 2016, s. 102).

III. Yekun.

Ceyranbatan Su Anbarının ətraf bitki örtüyü, Abşeronun sərt iqlim və torpaq şəraitinə uyğunlaşmış bitki növləri ilə zəngindir. Bu bitkilər, ekosistemin davamlılığını təmin edir, bioloji müxtəlifliyi qoruyur və su ehtiyatlarının mühafizəsinə xidmət edir. Lakin müasir dövrdə, ərazidəki ekoloji vəziyyət bir sıra təzyiqlərlə üzləşir. İnsan fəaliyyətinin artması və təbii amillərin təsiri ilə əlaqədar ekosistemdə baş verən dəyişikliklərə qarşı mühafizə tədbirlərinin daha da gücləndirilməsi vacibdir. Ceyranbatan ərazisindəki ekosistemə təsir edən faktorlar nəzərə alındıqda, su ehtiyatlarının idarə edilməsi və bitki örtüyünün qorunması üçün daha effektiv ekoloji tədbirlərin görülməsi tövsiyə olunur. Tədqiqat nəticələri, ərazinin ekoloji tarazlığının qorunmasında və davamlı inkişafında mühafizə tədbirlərinin vacibliyini bir daha vurğulayır (Süleymanov, 2020).

Ədəbiyyat

1. Alieva, N. (2017). *Təbii və süni aqrofitosenozların inkişafı: Ceyranbatan Su Anbarının ətrafı*. Ekoloji Təhlil, 18(4), 101-105.
2. Həsənov, A. (2022). *Abşeron yarımadasının iqlimi və bitki örtüyü*. Bakı: Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı.

3. Məmmədov, T. (2018). *Abşeron yarımadasında bitki örtüyü və ekosistemlər: Ceyranbatan su anbarı nümunəsində*. Quru Sahələrin Ekologiyası, 10(1), 120-125.
4. Sarıbiyık, M. (2019). *Səhra və yarımsəhra bitkilərinin adaptasiyası: Ceyranbatan su anbarı nümunəsi*. Biosistemlər Ekologiyası, 29(2), 34-39.
5. Süleymanov, E. (2016). Ceyranbatan Su Anbarının ətrafında su və torpaq resurslarının idarə edilməsi. *Ekologiya Jurnalı*, 45(3), 143-147.
6. Süleymanov, E. (2020). *Kol bitkilərinin ərazidəki ekoloji rolunun təhlili*. Torpaq və Su Resursları, 15(1), 72-76.

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA ELMLƏRİ
MATHEMATICAL AND MECHANICAL SCIENCES

Günay Salmanova
Gəncə Dövlət Universiteti
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0002-4502-7349>
gunay-salmanova@mail.ru

Səth üzərində vektorun paralel köçürülməsi

Açar sözlər: vektor, kovektor, paralel köçürmə, səth, metrik tenzor

Keywords: vector, covector, parallel transfer, surface, metric tensor

$\vec{v}(v^i)$ vektoru əyri üzrə sonsuz yaxın nöqtəyə paralel köçürüldükdə, onun koordinatları $dv^i = -\Gamma_{ks}^i v^s du^k$ artımını alır, $\underline{w}(w_i)$ kovektoru isə əyri üzrə paralel köçürüldükdə onun koordinatları $dw_i = \Gamma_{ks}^i w_s du^k$ qədər dəyişirlər. Bu vəziyyətdən istifadə edərək bəzi xassələri və tətbiqləri müəyyən edək.

Xassə 1. İki vektor səth üzərindəki eyni bir nöqtədən eyni əyri boyunca sonsuz yaxın nöqtəyə paralel köçürüldükdə onların metrik xassələri dəyişmir.

İsbati: Əgər paralel köçürülmə əyrisi $u^i = u^i(t)$ olarsa, onda $\vec{x} = \vec{x}(t)$, $\vec{y} = \vec{y}(t)$ vektorları eyni zamanda eyni nöqtədən çıxırlar.

Əvvəlcə göstərək ki, vektorların skalyar hasili dəyişmir. Onda $\vec{x} \cdot \vec{y} = f(\vec{x}, \vec{y})$ iki vektor arqumentli skalyar funksiyanı almaq olar.

$$\vec{x} = \vec{x}(t), \quad \vec{y} = \vec{y}(t) \quad \text{olduğundan}$$

$f(\vec{x}(t), \vec{y}(t)) = f(t)$ olar. Yəni vektorların skalyar hasili əyri üzərindəki nöqtədən asılı funksiya olur.

Səth üzərində metrik tenzorun varlığı vektorun kovariant və kontravariant koordinatları arasında əlaqə yaratmağa imkan verir. Odur ki, skalyar hasili bu vektorların birini o biri

üzərindəki izi kimi təyin edilə bilər. Yəni, $\vec{x} \cdot \vec{y} = x^i \cdot y_i$.

Məlumdur ki, $y_i = g_{ij} \cdot y^j$ kimi əlaqə vardır.

$$\vec{x} \cdot \vec{y} = x^i \cdot y_i = g_{ij} \cdot x^i y^j = f(\vec{x}, \vec{y}) = f(t)$$

$$\frac{d(\vec{x} \cdot \vec{y})}{dt} = \frac{d}{dt}(x^i \cdot y_i) = x^i \frac{dy_i}{dt} + \frac{dx^i}{dt} y_i$$

$$\frac{d(\vec{x} \cdot \vec{y})}{dt} = x^i \frac{dy_i}{dt} + \frac{dx^i}{dt} y_i$$

Vektorların paralel köçürülməsi düsturunu $\vec{x}(t)$ və $\vec{y}(t)$ vektorlarına tətbiq etsək, belə almaq olar:

$$\frac{dx^i}{dt} = -\Gamma_{ks}^i x^s \frac{du^k}{dt}, \quad \frac{dy_i}{dt} = \Gamma_{ki}^s y_s \frac{du^k}{dt}$$

$$\frac{d(\vec{x} \cdot \vec{y})}{dt}$$

Bunları $\frac{d(\vec{x} \cdot \vec{y})}{dt}$ -nin sağ tərəfində yerinə yazaraq. Onda

$$\frac{d(\vec{x} \cdot \vec{y})}{dt} = x^i \cdot \Gamma_{ki}^s y_s \frac{du^k}{dt} - \Gamma_{ks}^i x^s \cdot y_i \frac{du^k}{dt}$$

$$\frac{d(\vec{x} \cdot \vec{y})}{dt} = \left(\Gamma_{ki}^s x^i y_s - \Gamma_{ks}^i x^s y_i \right) \frac{du^k}{dt}$$

Cəmləmə indeksini istənilən eyni hərflə işarə etmək mümkün olduğundan birinci və ya ikinci toplananda $s \rightarrow i$, $i \rightarrow s$ əvəzləməsi aparsaq, onda

$$\frac{d(\vec{x} \cdot \vec{y})}{dt} = \left(\Gamma_{ki}^s x^i y_s - \Gamma_{ks}^i x^s y_i \right) \frac{du^k}{dt} = 0$$

$$\frac{d(\vec{x} \cdot \vec{y})}{dt} = 0$$

almaq olar. Bu onu göstərir ki, iki vektor eyni nöqtədən başlayaraq eyni əyri üzrə eyni vaxtda paralel köçürüldükdə bu vektorların skalyar hasili dəyişmir. Aydındır ki, $\vec{x} = \vec{y}$ olduqda

$$\frac{d(\vec{x} \cdot \vec{x})}{dt} = 0$$

$\vec{x} \cdot \vec{x} = \vec{x}^2$ alınır. $\frac{d(\vec{x} \cdot \vec{x})}{dt} = 0$ olduğu üçün $\vec{x}^2 = |\vec{x}|^2$, yəni

$$\frac{d|\vec{x}|^2}{dt} = \frac{d\vec{x}^2}{dt} = 0$$

və ya $\frac{d|\vec{x}|^2}{dt} = 0$ olur. Deməli, paralel

köçürülən vektorun uzunluğu dəyişmir. Bununla da xassənin doğruluğu alınır.

Xassə 2. Vektor səth üzərində əyri üzrə sonsuz yaxın nöqtəyə paralel köçürüldükdə onun uzunluğu dəyişmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qabaqda biz bunu II tərtibdən sonsuz kiçilənləri nəzərə almadan isbat etmişdik. Burada isə başqa tətbiq yolundan istifadə olunur.

Vektorların uzunluğu və ya iki vektorun skalyar hasili ilə əlaqədar olan məsələlər bəzən metrik məsələlər adlanır. Çünki, bu zaman səthin yalnız metrik tenzorundan istifadə olunur.

Xassə 3. İki vektor səth üzərindəki eyni bir nöqtədən eyni əyri üzrə eyni zamanda paralel köçürülsə, onda köçürmənin bütün anlarında onlar bir-birinə nəzərə eyni vəziyyətdə qalırlar.

Eyni nöqtədən çıxan iki vektorun bir-birinə nəzərə eyni vəziyyətləri vektorların yerləşdikləri müstəvidə onlar arasındakı

bucaqla müəyyən olunur. $(\vec{x} \wedge \vec{y}) = \varphi$ ilə işarə etsək,

$$\vec{x} = \vec{x}(t), \vec{y} = \vec{y}(t) \quad \text{və} \quad \cos \varphi = \frac{\vec{x} \cdot \vec{y}}{|\vec{x}| \cdot |\vec{y}|} \quad \text{olduğundan} \quad \varphi = \varphi(t)$$

olar.

$$\frac{d \cos \varphi(t)}{dt} = \frac{d}{dt} \left(\frac{\vec{x} \cdot \vec{y}}{|\vec{x}| \cdot |\vec{y}|} \right) = \frac{d}{dt} \left(\frac{\vec{x} \cdot \vec{y}}{|\vec{x}|} \right) \cdot \frac{1}{|\vec{y}|} + \frac{\vec{x} \cdot \vec{y}}{|\vec{x}| \cdot |\vec{y}|} \cdot \frac{d}{dt} \left(\frac{1}{|\vec{y}|} \right)$$

$$\frac{d}{dt} \left(\frac{1}{|\vec{y}|} \right) = -\frac{d|\vec{y}|}{dt} \cdot \frac{1}{|\vec{y}|^2} = 0 \cdot \left(\frac{1}{|\vec{y}|^2} = 0 \right)$$

kimi təyin edildiyi üçün

$$\frac{d \cos \varphi(t)}{dt} = 0$$

almaq olar. Deməli, paralel köçürmənin bütün anlarında vektorlar bir-birinə nəzərən eyni vəziyyətdə olurlar.

TEXNİKA ELMLƏRİ
TECHNICAL SCIENCES

Fazil Rahimli

Azerbaijan State Oil and Industry University
PhD student
<https://orcid.org/0009-0006-3970-308X>
fazil.rahimli97@gmail.com

**Exploring Adsorption-Based Approaches for
Sulfur Removal from Hydrocarbon Streams in
Industrial Refining**

Keywords: *sulfur removal, hydrocarbon streams, adsorption methods, zeolites, activated carbon, metal-organic frameworks, catalytic desulfurization, oil refineries, hybrid technologies, refinery efficiency*

Açar sözlər: *kükürdün təmizlənməsi, karbohidrogen axınları, adsorbsiya üsulları, zeolitlər, aktivləşdirilmiş karbon, metal-orqanik birləşmələr, katalitik kükürdsüzləşdirmə, neft emalı zavodları, hibrid texnologiyalar, emal zavodlarının səmərəliliyi*

Reducing sulfur is crucial for protecting the environment, as sulfur compounds contribute to air pollution and acid rain. Additionally, cutting sulfur content improves fuel quality, reduces equipment corrosion, and helps refineries meet regulatory standards. There are various desulfurization methods, ranging from conventional techniques like hydrodesulfurization

to advanced approaches, the paper examined different desulfurization methods, highlighting their advantages, challenges, and applications. Showed that recent advancements in adsorbent development led to the creation of effective, affordable, and sustainable methods for pollutant removal (Akhtar, Ali, Zaman, 2024). Implementing these adsorbents, however, involved challenges related to production, durability, reuse, economy, and regulation. The study (Ganiyu, Lateef, 2021) explored the use of various adsorbents, including mesoporous materials, zeolites, supported metals/metal oxides, and clay, for adsorptive desulfurization of fuel, while also highlighting the significance of the adsorbent's physicochemical properties.

Investigated the role of zeolite-based adsorbents in removing sulfur from fuels, focusing on the mechanisms through which sulfur compounds are captured. They explored how different metal interactions within zeolites can enhance the adsorption process, while also highlighting the challenges posed by refractory sulfur compounds. However, they suggest that it is necessary to optimize zeolite properties and evaluate the economic and technical feasibility of these desulfurization methods (Lee, & Valla, 2019).

Explored ways to improve the performance of metal oxides for adsorption by optimizing various factors like size, shape, surface modifications, and processing conditions (Wang, Shi, Wang, Pan, Zhang, & Zou, 2020). They also looked into how these materials can be regenerated and reused efficiently. However, challenges remain, particularly in boosting their adsorption capacity and finding cost-effective ways to produce them using less valuable raw materials. Examined kinetic models of activated carbon by conducting experiments and

comparing the results with existing literature (Largitte, Pasquier, 2016). Their study identified the most suitable model for accurately describing the adsorption process. The study (Mguni, Yao, Nkomzwayo, Liu, Hildebrandt, & Glasser 2018) showed that incorporating metal oxide acids on activated alumina enhances its activity and improves characteristics such as surface area and surface acidity. The study (Kayan, 2019), A. explored hybrid materials made from organic and inorganic components, demonstrating that their combined properties enhance adsorption efficiency and selectivity for heavy metal removal, making them promising candidates for wastewater treatment.

The study examined various adsorption techniques for reducing sulfur content in hydrocarbon streams, evaluating their effectiveness under different operational conditions. Key factors such as temperature, pressure, and feedstock composition were analyzed to determine the most efficient methods for sulfur removal. The economic feasibility, scalability, and environmental impact of each technique were assessed, considering costs, raw material availability, and sustainability. The study also provided recommendations for optimizing sulfur removal processes to enhance refinery efficiency and long-term sustainability.

The research found that adsorption methods are generally effective for removing sulfur from hydrocarbon streams, but each approach comes with its own challenges. For instance, activated carbons work well, but they struggle when sulfur levels are high or when there's heavy contamination from other hydrocarbons. This makes them less suitable for more complex hydrocarbon mixtures. Zeolites, on the other hand, are great at removing specific sulfur compounds like thiophenes and

mercaptans, but their performance is heavily influenced by factors such as temperature, pressure, and the mixture's composition. A big focus in research is on improving zeolites to handle higher sulfur levels and resist degradation for long-term industrial use. Activated carbons, while cheap and easy to integrate into existing processes, aren't the best for deep sulfur removal since they're not very efficient with heavy hydrocarbons and can't be regenerated many times. This suggests they should be used in combination with other technologies or for temporary fixes. Metal-organic frameworks, although promising in their selectivity and adaptability, still face issues like high synthesis costs and limited resistance to industrial conditions, making them less practical at the moment. However, they hold a lot of potential for the future. Hybrid methods, which combine adsorption with catalytic desulfurization, showed the best performance, especially in removing sulfur deeply, while also making it easier to regenerate the adsorbents and reduce operating costs. The downside is that they're complex and require high initial investment, so further optimization is needed. Ultimately, the success of these methods depends on the specific composition of the hydrocarbon stream and the type of adsorbent used. Combining different methods can often yield better results, underlining the importance of carefully selecting and integrating technologies to get the best performance at the lowest cost while meeting environmental regulations. The investigation looked into different industrial adsorption methods to reduce sulfur levels in hydrocarbon streams, focusing on how these methods could be applied in refineries, their engineering aspects, and how easily they could be integrated into current processes. However, there is still a need to better understand the real-world challenges and

optimization techniques required for scaling these methods effectively in refineries.

References

1. Akhtar, M. S., Ali, S., & Zaman, W. (2024). *Innovative Adsorbents for Pollutant Removal: Exploring the Latest Research and Applications*. *Molecules* (Basel, Switzerland), 29(18), 4317. <https://doi.org/10.3390/molecules29184317>
2. Ganiyu, S. A., & Lateef, S. A. (2021). *Review of adsorptive desulfurization process: Overview of the non-carbonaceous materials, mechanism and synthesis strategies*. *Fuel*, 294, 120273.
<https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.fuel.2021.120273>
3. Hussin, F., & Aroua, M. K. (2020). Recent trends in the development of adsorption technologies for carbon dioxide capture: A brief literature and patent reviews (2014–2018). *Journal of Cleaner Production*, 253, 119707.
<https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.119707>
4. Kayan, A. (2019). Inorganic-organic hybrid materials and their adsorbent properties. *Advances in Composite Hybrid Materials*, 2, 34–45. <https://doi.org/10.1007/s42114-018-0073-y>
5. Lee, K. X., & Valla, J. A. (2019). Adsorptive desulfurization of liquid hydrocarbons using zeolite-based sorbents: a comprehensive review. *Reaction Chemistry & Engineering*, 4(8), 1357–1386. <https://doi.org/10.1039/C9RE00036D>
6. Largette, L., & Pasquier, R. (2016). A review of the kinetics adsorption models and their application to the adsorption of lead by an activated carbon. *Chemical Engineering Research and Design*, 109, 495–504.
<https://doi.org/10.1016/j.cherd.2016.02.006>

7. Mguni, L. L., Yao, Y., Nkomzwayo, T., Liu, X., Hildebrandt, D., & Glasser, D. (2018). Desulphurization of diesel fuels using intermediate Lewis acids loaded on activated charcoal and alumina. *Chemical Engineering Communications*, 206(5), 572-580.
<https://doi.org/10.1080/00986445.2018.1511983>
8. Wang, L., Shi, C., Wang, L., Pan, L., Zhang, X., & Zou, J.-J. (2020). Rational design, synthesis, adsorption principles and applications of metal oxide adsorbents: a review. *Nanoscale*, 12(8), 4790–4815.
<https://doi.org/10.1039/C9NR09274A>

İbrahim Abdullayev

Bakı Dövlət Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0004-7157-5212>

ibos.abdullayev33@gmail.com

Dəmir duzları ilə modifikasiya olunmuş mordenit katalizatoru iştirakında tsikloheksanın 1,2-propandiolun kondensləşməsi

Açar sözlər: mordenit, tsikloheksanon, 1,2-propandiol

Keywords: mordenit, cyclohexanone, 1,2-propanediol

Tərkibində iki oksigen atomu olan doymuş heterotsiklik birləşmələr içərisində tsiklik spiroasetatlar xüsusi yer tutur. Molekulunda tsiklik asetal fragmenti saxlayan birləşmələr əsasən keton və aldehidlərin çoxatomlu spirtlərlə katalitik kondensləşməsi ilə əmələ gəlir. Onlara əsasən bioloji aktiv maddələrin və dərman preparatların tərkibində rast gəlmək olar.

Tsiklik asetatlar unikal maddələr olduğuna görə müxtəlif sənaye sahələrində və üzvi sintezdə sintonlar kimi geniş tətbiq olunur. Qeyd edək ki, əvəllər biz asetallasın alınması üçün həm homogen, həm də metal tərkibli heterogen katalizatorlardan istifadə edərək, tsiklopentanonun və onun alkil törəmələrinin müvafiq siproasetallarını almışıq (Abbasov, Abbaszadeh, Abbasova, Guseinova, Yusifli, Alimardanov, 2018; Abbasov, Alimardanov, Abbaszade, 2016; Abbasov, Shafiyeva, 2022). Təqdim olunan tədqiqat işində asetalların tərkibində dəmir saxlayan yeni heterogen katalizator iştirakında tsiklohek-

sanonlar propandiolun kondensləşmə reaksiyasının nəticələri verilmişdir.

Katalizator hazırlamaq üçün (Boreskov, 1988) daşıyıcı kimi kimi mordenit götürülərək termiki (250-300°C) işlənərək sabit çəkiyə götürülmüş və sonra dəmir duzlarının (FeCl₂, FeSO₄, Fe(NO₃)₂) sulu məhlulu hopdurulmuşdur. Məhlulun hopdurulma müddəti 6-8 saat götürülmüşdür. Katalizator əvvəlcə 100-120°C temperaturda sonra isə 200-250°C-də közərdilmişdir.

Götürülən hər bir duz və əsasında heterogen katalizator nümunələri hazırlanmış və tsikloheksanonun 1,2-propandiolla kondensləşmə reaksiyasında aktivliyi yoxlanılaraq asetatın çıxımına təsiri öyrənilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, ən yüksək çıxım dəmir sulfatla modifikasiya edilmiş mordenit katalizatoru iştirakında əldə edilmişdir. Katalizatorun tərkibində dəmirin miqdarını 1-5%-ə qədər artırıdıda asetalın çıxımı müvafiq olaraq 72-86% təşkil edir.

Alınmış asetal nümunələri təkrar qovularaq fiziki-kimyəvi göstəriciləri təin edilmiş və İQ spektri çəkilərək təhlil edilmişdir. Spekrtdə keton molekulunda karbonil qrupunu xarakterizə edən udulma zolağın (680sm⁻¹) itdiyi və -C—O—C— fraqmentinə məxsus 1024, 1067, 1108 sm⁻¹ rəqsləri əmələ gəlir ki, bu da tsikloheksanonla 1,2-propandiolun kondensləşməsindən asetalın əmələ gəldiyini göstərir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, M. F., Abbaszadeh, N. S., Abbasova, S. M., Guseinova, F. A., Yusifli, A. M., Alimardanov, H. M. (2018). Cyclic acetals on the basis of cyclo-derivatives of pentanone and its co-slkyl. *Processes of Petrochemistry and Oil Refinine*. 19, №4, 397-404.

2. Abbasov, M. F., Alimardanov, K. H. M., Abbaszade, N. S. (2016). Oksi-metil-1,3-dioksalany i ikh atsil proizvodnyye v kachestve aromatiziruyushchikh soyedineniy!! *Reaktiv-2016, XXX Mezhd nauchn. tekhn. konf., Khimicheskiye reaktivy, reagenty i pro-tsessy malotonnazh, khimii, pos', pamyati akad. D. L. Rakhtankulova* - Ufa, 14-16 noyabrya, 5-6.
3. Abbasov, M. F., Shafiyeva, R. N. (2022). Sintez atsetalya kondensatsiyey metilfenilketona s etilen glikolem v prisutstviy getero chennykh katalizatorov. *Respublikanskaya nauchnaya konf. posvyashchennaya 90-letiyu akad. N. M. Seyidova*, 19-20 maya. Baky.
4. Boreskov, G. K. (1988). *Geterogennyy kataliz.* Kauka, 258.

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Zarovshan Babayeva

Application Problems of Digital Technologies
in Biology Teaching 7

Kamala Sofiyeva

Islam in Southeast Asia: Singapore 12

Aynur Kərimova

Pedaqoji sahə üçün kadrların hazırlığında səriştə əsaslı
konseptual yanaşmalar 16

Leyla Vəgif gizi

The political and Economic Relations between the Republic
of Turkey and the Republic of Georgia 20

Turkan Zeynalova

Features of English Literature of the XX-XXI Centuries 24

Maya Qasımova

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlara nəqletmənin öyrədilməsi
üsulları 27

Aytan Hüseynzadəh

Effective Strategies for Teaching Colloquial English: Lessons
from Azerbaijani Secondary Schools 32

Könül Məhyəddinova

Abreviaturların sosial və qrammatik funksiyaları: modern
dillərdə istifadə trendləri 36

Cəmalə Hüseynova

Nitq aktlarında kommunikativ niyyətin implisit ifadə olunması:
koqnitiv və linqvistik yanaşmaların təhlili 40

Nigar Məmmədova

Türk dilinin ən qədim dialekt üzvlənməsi dövrü və Qərbi
Azərbaycan toponimləri 43

Əsmər Şükürlü

Orta Dəhliz Azərbaycan və Qazaxıstanı birləşdirən yol 46

Ravan Aliyev	
The Future Forms of Technogenic Civilization: A Philosophical Analysis of Futuristic Concepts	51
İlhamə Məmmədzadə	
Cinayət prosesində hüquqi şəxsin pulsuz hüquqi yardımla təmin olunmaq hüququ	55
Oktay Rzayev	
Şəxsi gigiyena qaydalarına əməl etmənin zəruriliyi	62
Nigar Gasimova	
Mixing Two or More Languages in Conversation	67
Şənay İsmayilova	
Qərb dünyasında əlillik və keçdiyi tarixi dövrlər	72
Səkinə Babayeva	
Azərbaycanın teatr menecmentində müasir texnologiyalardan itifadə	77
Mehriban Şirəliyeva	
Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrinin idarə edilməsində tələbələrin iştirakı: qanunvericilik və praktika ..	81
Məhəmməd Əliyev	
Azərbaycanda arxeoloji turizmin inkişaf perspektivləri	86
İsmət Qəribov	
Qeyri-formal və informal təhsilin əmək bazarında rolu və tanınma mexanizmləri	89
Nigar Musazadə	
Somerset Moemin «Teatr» əsərinin təhlili	94
Nuranə Sultanova	
Müasir təhsildə yeni meyarlar	97
Afər Nəsirli	
Daşınmaz əmlakın iqtisadiyyatı	99
Maryam Mukhtarova	
The Impact of Digitalization and Design on the Management of Tourism Projects	103

Murad Əsgərov

Bank sistemlərində sorğu məhdudlaşdırma alqoritmləri və onların tətbiqi 107

Tunjay Eren

Carbon Based Ni-Fe Containing Catalyst for Carbon Dioxide Reforming. Structural Peculiarities and Catalytic Activity ... 110

Gülnurə Mirzəyeva

Xaricdə əldə edilmiş kvalifikasiyaların tanınması: Azərbaycan Respublikasında mövcud qanunvericilik 113

Məftunə Davudova

Müəllim-şagird münasibətlərində yaranan problemlərə distant təhsilin psixoloji təsiri 117

Əziz Mirzəyev

Azərbaycanda turizm sektoruna investisiyaların cəlb edilməsi: problemlər və həll yolları 121

Seyyub Əsədov

Qədim Azərbaycan türk tayfaları 125

Seyyub Əsədov

Azərbaycan Ali Monqol Xaqanlığı tərkibində 131

Bahar Şirinova

TANAP Layihəsi: Azərbaycanın enerji strategiyasında yeni səhifə 137

TƏBİƏT ELMLƏRİ**NATURAL SCIENCES****Xalıqverdi Babayev, Nahid Əzizli, Sevinc Əzimova**

Çayaltı podzollu qleyli-sarı torpaqların aqrokimyəvi xassəsinə təbii nəmliyin və deqradasiya prosesinin təsiri 141

Lalə Abdullayeva

Gəncə-Qazax bölgəsində yetişdirilən Azərbaycan dağ merinosu qoyun cinsinin bəzi genetik və seleksion xüsusiyyətləri 146

Şəhla Abdullayeva

Paxla bitkilərinin xəstəliklərinə səbəb olan parazit
göbələklər 152

Nərgiz Abdullayeva

Şəki-Zaqatala bölgəsində becərilən fındıq bitkisinin (*corylus
avellana*) üfüqi daldırma üsulu ilə çoxaldılması 156

Ashura Abdullayeva, Vafa Gasimova

Oil Pollution and Its Impact on the Resilience
of Natural Ecosystem 161

Nuray Əsədli

Ceyranbatan su anbarının ətraf bitkiliyi və
ekoloji vəziyyəti 165

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA ELMLƏRİ

MATHEMATICAL AND MECHANICAL SCIENCES

Günay Salmanova

Səth üzərində vektorun paralel köçürülməsi 170

TEXNİKA ELMLƏRİ

TECHNICAL SCIENCES

Fazil Rahimli

Exploring Adsorption-Based Approaches for Sulfur Removal
from Hydrocarbon Streams in Industrial Refining 175

İbrahim Abdullayev

Dəmir duzları ilə modifikasiya olunmuş mordenit katalizatoru
iştirakında tsikloheksanın 1,2-propandiolun
kondensləşməsi 181

İmzalandı: 24.03.2025
Onlayn çap: 28.03.2025
Kağız çapı: 09.04.2025
Kağız formatı: 60x84 1/16
H/n həcmi: 11,6 ç.v.
Sifariş: 26

"ZƏNGƏZURDA" Çap Evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.,
"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
Tel.: + 994 99 808 67 68
+ 994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

